

AZ EGYKORI HITBIZOMÁNYI ÉS CSALÁDI LEVÉLTÁRAK ÁLLAMI TULAJDONBA VÉTELE 1945 UTÁN A Batthyány- és a Nádasdy-levéltárak esete

1. Mi adja a téma aktualitását?

A Magyar Országos Levéltár 1945 és 1950 között hatalmas mennyiségű magánlevéltári anyagot fogadott be, amelynek kisebb része a feloszlatott szerzetesrendek, társadalmi egyesületek, magánszemélyek és gazdasági vállalatok anyaga volt, legnagyobb részét azonban a később államosított családi levéltárak tették ki. A tanulmány ez utóbbiak 1945 előtti jogi státusát és 1945 utáni állami kezelésbe vételüknek körülményeit vizsgálja, és felhívja a figyelmet arra, hogy milyen megoldatlan problémák halmozódtak fel az úgynevezett államosítások során, amelyekkel évtizedekkel később, napjainkban kell szembenézni a levéltárosoknak.

Az 1990-es évektől Magyarországon megindultak a nagyrészt külföldre szakadt egykori arisztokrata és zsidó nagypolgári, egykori műkincstulajdonosok leszármazottainak tulajdoni igénybejelentései és restitúciós ügyei. Az erre szakosodott ügyvédi irodák éveken át tartó levéltári kutatómunkát folytattak, feltárva a műkincsek eredetét, jogalapot teremtve megbízóiknak. A műkincsek mellett egyre inkább látókörukbe kerültek az egykori arisztokrata levéltárak is, gyakran az ügyvédi irodák szemelték ki és ajánlották a leszármazottak figyelmébe a visszaszerzendő és visszaszerezhető iratok fondjait. Ezzel bizonytalanná tették több arisztokrata és nemesi családi levéltár állami tulajdonjogát. Az arisztokrata és nemesi családokat képviselő ügyvédi irodák lobbijének köszönhetően született meg a 449/2013. (XI. 28.) Korm. rendelet, amely a közgyűjteményekben őrzött, vitatott tulajdonú kulturális javak visszaadásának rendjéről szól, és előírásai óriási terhet rótt a múzeumi mellett a levéltári szakemberekre is. A rendelet szerint közgyűjteményben őrzött, állami tulajdonban állóként nyilvántartott, a kulturális javak körébe tartozó vagyontárgy visszaadására vonatkozóan természetes személy, jogi személy vagy más szervezet a tulajdonjogára hivatkozással igényt jelenthetett be, az igény elbírálásához szükséges adatokat a vagyontárgy állami tulajdonjogának gyakorlására jogosult szervezetként a Magyar Nemzeti Vagyonkezelő Zrt. szerezte be. Három napon belül megkereste a közgyűjteményt, amelynek 30 nap állt rendelkezésre a válasszal: milyen jogcímen és körülmények között került a vagyontárgy állami őrizetbe. Az igény kézhezvételétől számított 63 napon belül kellett a vagyonkezelőnek a véleményt a miniszter elé tárnia, aki, ha az állami tulajdonjog keletkezése

kétséget kizáró módon nem volt bizonyítható, 30 napon belül elrendelhetette a vagyontárgy-igénylő részére annak átadását. A közgyűjteménynek az átadást „az igénylővel egyeztetett időpontban” kellett volna megtennie, az időpontban való megegyezés hiányában pedig három napon belül kellett lehetőséget biztosítani arra, hogy a vagyontárgyat az igénylő átvegye. A rendkívül szoros határidőket azért részleteztem, hogy egyértelmű legyen, az alapvetően múzeumi tárgyakra született határozat levéltári területen eleve végrehajthatatlan volt.

A Magyar Nemzeti Levéltárnak a rendelet hatályba lépése után több olyan resztitúciós ügygel kellett foglalkoznia, amelyeknek célja a levéltárban őrzött anyag eredeti tulajdonosnak történő visszaadása volt a 449/2013. (XI. 28.) Korm. rendelet alapján. A műtárgyakkal ellentétben azonban a családi levéltárakat az egykori tulajdonosok leszármazottai nem kívánták fizikailag is átvenni, visszavenni, hiszen nem tudtak volna megfelelni az őrzési és kutatási feltételeknek, amelyek súlyos tehet jelentettek volna számukra. A visszavételi igény minden esetben arról szólt, hogy a családi levéltárat „piaci” értéken vásárolja meg a magyar állam az egykori tulajdonosok leszármazottaitól.

Hadd álljon itt példának a Batthyány és a Nádasdy család esete. A Batthyány család levéltárából már a rendelet hatálybalépését követő évben visszaigényeltek egy „véletlenszerűen” kiválasztott iratot abban a reményben, hogyha ezt sikerül visszaigényelni, akkor az egész levéltár a családot illeti. A kiválasztott irat a „M. kir. III. honvéd hadtest parancsnoksága” által Batthyány-Strattmann László részére kiállított és aláírásával ellátott, 1940. szeptember 13-i keltezésű ún. „nyíltparancs” volt, amely herceg Batthyány-Strattmann Lászlónak a Marosvásárhelyre és vissza Kolozsvárra történő utazását engedélyezte.¹ A nyíltparancs a körmendi levéltár részeként osztozott annak jól ismert sorsában.² Az Országos Levéltár adatszolgáltatása alapján készült jogi szakvélemény az említett irattal kapcsolatban bizonyítottan tekintette az 1949-ben történt jogszerű állami tulajdonba vételt a hitbizományokat megszüntető törvény végrehajtásával. Az MNV Zrt. a bejelentett igény elfogadására törvényes alapot nem tudott megállapítani, a beadványt elutasították.³

¹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Batthyány család körmendi levéltára, Batthyány családtagok iratai (1527–1940), ifj. László herceg iratai (1918–1940), P 1320-gg.

² Zimányi Vera: A Magyar Országos Levéltárba került körmendi Batthyány hercegi levéltár. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden, 2005. október 27–29. Szerk. Nagy Zoltán. Körmend – Szombathely, 2006 (a továbbiakban: Batthyányak évszázadai), 275–280.; Nagy Zoltán: A körmendi Batthyány levéltár és a várkastély gyűjteményeinek pusztulástörténete 1945–1952. In: *A körmendi Batthyány levéltár és a várkastély gyűjteményeinek pusztulástörténete*. Szerk. Bajzik Zsolt – Nagy Zoltán. H. n., 2005 /Kulturális Műhely – Körmendi Figyelő Könyvek 4./.

³ A 483/2014. (X. 27.) MNV Zrt. VIG-határozat: „a vizsgált dokumentumok a Batthyány – hitbizományi könyvtár és levéltár kapcsán a Magyar Állam tulajdonjogának fennállását támasztják alá, ezért az MNV Zrt. nemleges tulajdonosi nyilatkozatot nem ad ki.”

A szintén az Országos Levéltárban lévő Nádasdy család nádasdladányi levéltárát ugyanaz az ügyvédi iroda kísérelte meg visszaadni a családnak 2015-ben. A levéltár állami kezelésbe vétele jól dokumentált: 1946 májusában az özvegy grófné felajánlotta ideiglenes letétként az állam számára. A Veszélyeztetett Magángyűjtemények Biztossága számára kiutalt pénzen, májusban és júniusban a levéltár és a múzeum alkalmazottjai összesen hét alkalommal utaztak Nádasdladányba és szállították be a levéltárat, a könyvtárat és a képtárat. A levéltár beszállítását Fügedi Erik, ekkor még mint az Országos Levéltár tisztviselője felügyelte. A „három tonna” tehergépkocsira való levéltári anyag szépen átvészelte a front vonulását, eredeti őrzőhelyén a szovjet csapatok bevonulásakor – a tároló egységekből való kidobálás miatt – csak kisebb károkat szenvedett. Az ügyirat említi az ideiglenes letétbe adást, de sem letéti szerződés, sem átadás-átvételi iratjegyzék nem készült. A gyarapodási és a letéti naplóban nem szerepel, mert a bekerüléskor az Országos Levéltár nem vezetett letéti nyilvántartást, ekkoriban az ügyiratban rögzítették a bekerülési körülményeket. A Nádasdy-levéltár összesen tíz alkalommal gyarapodott 1960 és 2007 között különféle – többnyire vásárlás és ajándék – jogcímenek.⁴ Az Országos Levéltár álláspontja szerint az iratanyag a hitbizományok felszámolását elrendelő törvénnyel (1949. évi VII. törvény) 1949-ben állami tulajdonba került, így értelmezésünk szerint az ideiglenes letét jogérvénye megszűnt. Álláspontunkat a magyar állami tulajdonot kezelő Magyar Nemzeti Vagyonkezelő Zrt. jogásza is elfogadták és megerősítették 2015-ben. A feltárt bizonyítékok ellenére az illetékes miniszter döntése értelmében az állami tulajdonjog fennállása „minden kétséget kizáróan *nem bizonyítható*”, ezért az 1946-ban bekerült anyagot kérés esetén vissza kellett volna adni a tulajdonosnak.⁵ Az örökösök eleinte nem kívánták elvinni a levéltárat, hanem a magyar államnak felkínálták megvételre. Időközben a kormány 22/2019. (II. 25.) rendelete hatályon kívül helyezte a közgyűjteményekben őrzött, vitatott tulajdonú kulturális javak visszaadásának rendjéről szóló 449/2013. (XI. 28.) Korm. rendeletet. Ezzel a helyzet megfordult: megszűnt az a korábbi gyakorlat, amelynek értelmében az államnak, a múzeumoknak és a levéltáraknak kellett egyértelműen bizonyítani, hogy jogosan van birtokukban a műtárgy. Az új rendelet értelmében az igénylőnek kell bizonyítani kétséget kizáróan a tulajdonjogot. 2019 nyarán a család és jogi képviselője személyesen kísérelte meg a levéltári anyagot elvinni a Bécsi kapu térről, de az Országos Levéltár megtagadta a Nádasdy-levéltár kiadását arra hivatkozva, hogy a birtokbavétel jogalapja megszűnt. A család és jogi képviselője bíróságon keresi igazát, az ügy jelenleg is függőben van.

Volt idő, amikor komoly veszélynek tűnt, hogy mindkét család esetében a család és az állam megegyezik a „vásárlásról”. További igénylők és örökösök nyújtották be

⁴ MNL OL, Nádasdy család nádasdladányi levéltára, P 507 (<https://www.eleveltar.hu/>).

⁵ Miniszterelnökség, Közigazgatási Államtitkár, iktatószám: KTHÁT/180/3/2016. sz. (2016. ápr. 16.)

vagy tervezték benyújtani a számlát a magyar államnak az államosított magánlevéltárak ügyében. A levéltárak évtizedeken keresztül „időzített bombán” ültek, ami 2013 után „robbant”. A családi levéltárak 1945 utáni jogállását, hitbizományokkal való kapcsolatát azonban nem vizsgálta korábban a kutatás, így nem lehetett az eljárás során a releváns szakirodalomra hivatkozni. E tanulmány azzal a céllal készült, hogy összefoglalja a kérdésről a levéltárak szakmai álláspontját, és új, eddig nem hasznosított forrásanyag bevonásával tisztázza a családi levéltárak jogi helyzetét és államosításuk homályos kérdéseit.⁶

2. Az Országos Levéltár gyűjtött-e családi (magán)iratokat 1945 előtt?

Az Archivum Regni 1874. évi Országos Levéltárrá történő átszervezésekor az az álláspont győzedelmeskedett, hogy az új levéltárnak nem feladata a magániratok gyűjtése, csak az állami iratok átvétele és őrzése.⁷ A családi levéltárak átvételét eleinte kizárólag az 1723. évi XLV. tc. – amely felhatalmazta az *Archivum regnicolare*-t, hogy magánosoktól is átvehet megőrzésre iratokat, de fenntartotta a visszakereshetőség jogát – szellemében tartotta feladatának, tehát csak akkor, ha azokat letétként kezelhette. Így került az Országos Levéltár őrzésébe 1880-ban Keglevich István gróf levéltára, 1881-ben pedig a budapesti ügyvédi kamara akkori elnökétől a Teőke család levéltára.⁸ Az újjáalapítás után még nagyon ritkán került sor magániratok ajándékként történő befogadására, az első ajándékozást 1882-ben helyezték el a Diplomatikai osztályon.⁹ További ajándékozást maguk a levéltárosok tettek:¹⁰ az első igazi ajándékozás az iktatókönyvek tanúsága szerint 1890-ben

⁶ A tanulmány elkészítését nemcsak a történelmi érdeklődés motiválta, ugyanis a restitúciós ügyek miatt a Magyar Nemzeti Levéltár családi levéltárakat őrző intézményként is érintett volt. A szerző a 2010-es években országos levéltári főigazgató-helyettesként koordinálta a levéltárban a restitúciós ügyeket. Itt köszönöm meg Mikó Zsuzsanna alapos lektori munkáját.

⁷ Az átszervezést megelőző, főként a Magyar Tudományos Akadémia berkeiben mozgolódó tudósok ugyanakkor mindig hangsúlyozták az állami iratok mellett a családi levéltárak veszélyeztetettségét is. Balázs Péter: Teleki Pál miniszterelnök kezdeményezése 1939-ben a magánlevéltárak helyzetének rendezésére: dokumentumok az 1947. évi XXI. tc. előkészítésének történetéhez. *Levéltári Szemle*, 1990. 3. sz. 52–65. Rácz György: Történetírás és levéltár. *Századok*, 2017. 1. sz. 49.

⁸ Borsa Iván: A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára I. A gyűjtemény kialakulása. *Levéltári Közlemények*, 1969. 2. sz. 295.

⁹ Vitális Mór ipolysági törvényszéki bíró gyűjteménye, amelyet az Országos Levéltárnak adott „tetszés szerinti felhasználás végett”. MNL OL, Magyar Országos Levéltár levéltára, Általános iratok (1875–1944), Iktatókönyvek (a továbbiakban: Y 1-c), 1882/320. Az iktatókönyvek világhálón elérhető, mikrofilmről készült digitális másolatát használtam: MNL OL W 271 MF 25351-25388. (<https://www.eleveltar.hu/digitalis-tartalom?source=preservica&ref=48dac2b3-5c3e-43d1-8f59-51adfb99fa93>).

¹⁰ MNL OL Y 1-c-1889/591. A gróf Beleznyay család levéltárából Pauler ajándéka; MNL OL Y 1-c-1889/637. Két oklevél Tasnádi Nagy Gyula ajándéka.

történt,¹¹ majd 1894-ben a következő eset.¹² Ezt a feladatot egy másik intézmény, a Nemzeti Múzeum Levéltári Osztálya vitte nagyon lelkesen, miután Fraknói Vilmos kezdeményezésére a Kállay család 1875-ben hatalmas és értékes levéltárát a Magyar Nemzeti Múzeum őrizetére bízta. A példát más családok is követték; az ún. *örökletét* jogcímen átadott iratok nem képeztek zárt irategyüttest, hanem az évek során mód volt a gyarapításukra is. A múzeumi letétek esetében azonban nem volt jogilag tisztázott az ún. örökletét fogalma, ami a nyilvántartásokban is tükröződik: bizonyos esetekben tulajdonnak, más esetekben letétnek tekintették az anyagot. A legfőbb szakmai problémát azonban a „rendezés” jelentette: a különböző családoktól származó iratokat ugyanis egységes időrendbe tették, ezzel nehezen visszakereshetővé vagy akár visszakereshetlenné is vált a proveniencia. A múzeum még önálló levéltári osztálya – a múzeumi helyhiány miatt – 1926-ban felköltözött az Országos Levéltár frissen átadott Bécsi Kapu téri épületébe – társbérllőként –, majd 1934-ben a múzeum levéltári osztályát – mintegy 1250 ifm irattal – törvénnyel beolvasztották az Országos Levéltárba. Ezzel a családi levéltárak gyűjtésének feladatát mintegy megörökölte az Országos Levéltár. 1935-től intenzívvé vált az ajándék és a vásárlás, a letét is mind gyakoribb lett. Társadalmi igény mutatkozott ugyanis arra, hogy az elszegényedő, többnyire városba költöző egykori nemesi családok, vidéki kúriáikat felhagyva, biztonságba helyezték a jogbiztosítás szempontjából már feleslegessé vált családi levéltárukat. Ez az igény, amely a családokat 1867 óta levéltáraiknak mindinkább közgyűjteménybe való elhelyezésére készítette, az 1930-as években, a második világháború közeledtével egyre fokozottabb mértékben jelentkezett. Ezekben az években került az Országos Levéltár őrizetébe a Lónyay család, a Desseffy család tarkói ágának levéltára, a Zichy család Zsélyen őrzött levéltára, hogy csak a legjelentősebbeket említsük. Az 1934–1944 között a levéltárba került családi jellegű iratanyagot kb. 700 iratfolyóméterre tehetjük. Szervezett gyűjtőmunkára azonban raktári és személyi kapacitáshiány miatt a levéltár nem vállalkozhatott. 1940-ig mintegy 200 családi levéltárát helyeztek el a tulajdonosok önként a múzeumi levéltárral egyesített Országos Levéltárban.¹³

A tulajdonosok őrizetében maradt családi levéltárak kutathatósága ugyanakkor egyáltalán nem volt biztosított, számos esetben tagadták meg a tudományos célú kutatás lehetőségét (Eszterházy-levéltár, Károlyi-levéltár, Radvánszky család sajkazai levéltára). Az akkor fennálló, a magántulajdont tiszteletben tartó jogszabályok alapján nem lehetett a magánlevéltárak tulajdonosait arra kényszeríteni, hogy a kutatást – akár a legnyomósabb közérdekű tudományos munka számára is – megengedjék. Ez a körülmény arra indította a történészeket és a közlevéltárakat,

¹¹ MNL OL Y 1-c-1890/60.; 1890/1062.

¹² MNL OL Y 1-c-1894/1434. Közben a vásárlások is megindulnak, 1890-ben Szeghy László esztergomi pap adta el a levéltárnak a Szeghy család levéltárát 300 Ft-ért: MNL OL Y 1-c-1890/513.

¹³ Bakács István: A Magyar Országos Levéltár iratanyagának változása: iratgyarapodás és csökkenés, 1875–1975. *Levéltári Közlemények*, 1980–1981. 1–2. sz. 118.

hogy a kérdést törvényhozás útján rendezzék. 1935-től napirenden volt egy új levéltári törvény szükségessége, de végül nem volt politikai akarat a megalkotáshoz. Az egyik kevésbé közismert kezdeményezés 1939-ben az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter, Teleki Pál érdeme, aki fontos lépéseket tett a levéltárügy helyzetének jogi szabályozása érdekében. Az Országos Levéltár 1940-ben tervezetet készített a levéltárak országos főfelügyelőjének tisztségére. A tervezet készítői az állam, a törvényhatóságok, a városok, a községek és az egykori hiteleshelyek levéltárain kívül minden egyéb (egyházi, családi, testületi, egyesületi, társulati, ipari és kereskedelmi vállalati) levéltárat a magánlevéltárak közé soroltak. Az Országos Levéltár érdeklődésének sajátos jellegéből adódóan a figyelem elsődlegesen a távolabbi múlt emlékeiben gazdag egyházi és családi levéltárakra irányult. Az alapelv: az egyének és a kisebb-nagyobb közösségek jogait összeegyeztetni az ország közérdekével, ma sem veszített aktualitásából, és megoldása napjainkban is ugyanazokat a súlyos problémákat veti fel, mint évtizedekkel ezelőtt. Elgondolkodtató a tervezetben a tudományos jellegű kutatások védelme és támogatása: a magánlevéltárakban történő kutatás nem válhat tömegmértűvé, de a főfelügyelő, adminisztratív úton, kiközvetíthetné a kutatót a magánlevéltárba. Az Országos Levéltár által készített és 1940-ben felterjesztett vázlatos tervezet végül megakadt Teleki utódánál, Hóman Bálint miniszternél.¹⁴ 1945-ben levéltári körökben közismert volt Hóman felelőssége abban, hogy egy elfogadott levéltári törvény alapján egyrészt a nagyméretű iratpusztulás legalább részben elkerülhető lett volna, másrészt a mentési munkákat is tervszerűbben lehetett volna végrehajtani. Legalább pontos nyilvántartás készült volna a veszélyeztetett magánlevéltárakról, amely 1945-ig nem állt rendelkezésre.¹⁵

3. A II. világháborút megelőzően a főúri családi birtokok vonatkozásában a családi levéltárak milyen funkciót töltek be, mi volt a szerepük, jelentőségük? És mi változott 1945 után?

A családi levéltárak a középkorban alakultak ki, és elsősorban jogi jelentőségük volt. Ez a szerepük az oklevelek jogbiztosító erejéből adódott, s ez az erő volt az egyedüli alapja értékelésüknek. Az oklevelek alapján volt lehetséges a megtámadott birtokjogok megvédése, a régi birtokhatárok épségben tartása, a jogtalanul elidegenített jószágok visszaszerzése, a nemzetség valamely ágának kihalása esetén annak birtokaihoz az ősi nemzetségi örökösödési renden alapuló jogosultságnak a közös származás, illetve a legközelebbi vérségi kapcsolat kimutatásával való bizonyítása, és általában a különféle birtokjogi ügyletek lebonyolítása. A bíróságok előtt az oklevelek perdöntő bizonyítékként szolgáltak a 13. századtól. Az oklevelek jogbiztosító és információforrás-jelentőségénél fogva a családi levéltár tulajdonképpen a

¹⁴ Balázs: i. m. 52–65.

¹⁵ Fügedi Erik: Levéltáraink Sorsa a felszabadulás után. *Levéltári Híradó*, 1951. 1. sz. 34–37.

családok birtok- és másnemű jogainak az őrzője volt, s ezért az egymást felváltó nemzedékek féltő gonddal vigyáztak rá, és drága kincsként hagyták örökségül az utódokra.¹⁶

A birtokok tulajdonosváltásával a családi levéltárak a korábbi birtokosoktól az új tulajdonosok levelesládáiba, levéltáraiba kerültek. Az oklevelek átadása a birtokátruházással együtt történt. Magszakadás esetén a királyra háramlott birtokokkal együtt az oklevelek is a kamara birtokába kerültek. A hűtlenség esetén elkobzott birtokokkal a levéltár is a királyi levéltár része lett. A régi szokásjog őrzésüket a nemzetségen, családon belül szabályozta. Werbőczy (Trip. I. r. 42. c.) szerint a levéltárat a családnak, illetve nemzetségnek mindig a legidősebb tagja őrzi. A családi őrizetnek ez a formája azonban nem merevült általános szabállyá. Igen gyakran módosult. A vitás eseteket általában megegyezéssel intézték. Gyakran előfordult, hogy a család valamelyik hivatalt viselő tagjának e minőségéből kifolyólag keletkezett iratai is a családi levéltárba kerültek. A jogbiztosító birtokjogi iratok őrzése teremtette meg tehát a családi levéltárak létének alapját, amely az évszázadok során természetesen folyamatosan bővült a birtokok gazdálkodási, igazgatási irataival, továbbá a családtagok magánirataival, sok esetben a közéleti tevékenysége során keletkezett iratokkal.¹⁷

„A családtagok hivatali, közéleti tevékenységével összefüggő iratok családi levéltárakba kerülése természetes volt, amelynek alapvető oka a familiáris ügyintézésben keresendő. Az országos tisztségviselők saját irataikkal együtt és azonos magán személyzettel kezelték a közügyek iratait és tisztségváltáskor az iratokat nem adták tovább. E gyakorlatból adódott például, hogy az Esterházy hercegi levéltárban található Pál nádori tevékenységének iratai, a Batthyány család levéltárában Ádám főkapitányi iratai.”¹⁸

„A közélet szereplői általában nem tettek különbséget a köz- és magániratok között, és bár hivatalos irataikat külön sorozatokban helyezték el, családi levéltárak részeként kezelték. Így a fennmaradt, ún. történelmi családok levéltárainak többsége a családi iratok mellett jelentős mennyiségű köziratot is tartalmaz.”¹⁹ Meg kell jegyezni, hogy a közirat és magánirat modern fogalmának visszavetítése a múltba jelenleg is komoly problémát okoz. A jelenlegi jogszabályok és a bevett levéltári terminológia alapján ezeket a fogalmakat használjuk historizáló formában is, de ezeknek értelemszerűen nem a mai, pontosan definiált jelentéstartalmat kell tulajdonítanunk.

¹⁶ Czobor Alfréd: A családi levéltárak a középkorban. *Levéltári Közlemények*, 1940–1941. (18–19. évf.) 380–440.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Nyulásziné Straub Éva: A családi levéltárak mint a családtörténeti kutatás forrásai a Magyar Országos Levéltárban. In: *Levéltár és helytörténet*. A Komáromi Levéltáros Szakmai Nap előadásai /Komárom-Esztergom Megyei Önkormányzat Levéltára Évkönyvei 14./, Esztergom, 2005, 88.

¹⁹ Uo. 91.

A családi levéltárak jogbiztosító szerepüket az újkorban is megőrizték. Az arisztokrata családok igyekeztek központi helyre szállítani levéltáraikat, különösen a régi iratokat, de természetes volt az is, hogy az egyes uradalmak irattárai az uradalmak székhelyén maradtak. A 18–19. században a tudományos élet felismerte, hogy az arisztokrata családi levéltárak pótolhatatlan történeti forrásértékkel bírnak, és a kutatók igyekeztek feltérképezni a családi levéltárakban megőrzött forrásokat, több-kevesebb sikerrel.²⁰

A magánlevéltárak 1945 előtti jogi helyzetével, kutathatóságával a levéltári szakirodalom aktívan foglalkozott. Az alábbiakban szakirodalmi idézeteket gyűjtöttünk össze, amelyek publikációs éve alapján követhető, hogy a levéltáros szakma miként tekintett a családi levéltárakra. Előtte azonban lássuk a definíciókat.

Ember Győző a *Levéltári intézményekről* szóló cikkében a következőt írja:

„A levéltári intézmény (vagy a levéltár mint intézmény) olyan intézmény, amelynek az a rendeltetése, hogy fenntartójának a tulajdonában vagy birtokában lévő levéltári anyagát biztonságosan megőrizze, és fenntartója céljaira minél használhatóbbá tegye. A levéltári intézménynek tehát kettős rendeltetése van: a gondjára bízott levéltári anyag minél biztonságosabb megőrzése és annak minél könnyebben használhatóvá tétele.

A levéltár fenntartók hosszú ideig csak saját céljaikra létesítettek levéltári intézményt. Idővel azonban lehetővé tették, hogy a tulajdonukban vagy birtokukban lévő levéltári anyagot a maguk céljaira mások is használhassák. Fenntartották azonban azt a jogot, hogy a használat csak az ő engedélyükkel történhessék. Továbbá azt a jogukat is, hogy az anyagnak bizonyos részeit rajtuk kívül mások ne ismerhessék meg.”²¹

A különböző típusú levéltárak rendszerezésekor megkülönbözteti a hitbizományi levéltárat a családi levéltártól.

„Az alapítványi levéltár olyan levéltártípus, amely elsődlegesen alapítványi szervezetnek vagy személyeknek a levéltári anyagát őrzi. Szaklevéltár, amely gyűjtőköre alapján különbözik más levéltártípusoktól. Egyik faja a hitbizományi levéltár, amely rendszerint családi levéltár. Magyarországon hitbizományi levéltárak voltak.”²²

„A családi levéltár olyan levéltártípus, amely elsődlegesen családok tagjainak és szerveinek (igazgatási, gazdasági stb.) a levéltári anyagát őrzi. Szaklevéltár, gyűjtőköre alapján különbözik más levéltáraktól. Magyarországon a múltban számos családi levéltár volt. Ezek közül a terjedelmesebbek közlevéltárak őrzetébe kerültek, a

²⁰ Koltai András: A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete. *Levéltári Közlemények*, 2000. 1–2. sz. 207–231.

²¹ Ember Győző: Levéltári intézmények. *Levéltári Közlemények*, 1989. 1. sz. 182.

²² Uo. 191–192.

legtöbb a Magyar Országos Levéltárba és a megyei levéltárakéba. Kis terjedelmű magánanyagot nem tekintünk levéltári intézménynek.

Az uradalmi levéltár olyan levéltártípus, amely valamely uradalommal kapcsolatos levéltári anyagot őriz. Az uradalmi levéltárban az uradalmat birtokló egy vagy több családnak az uradalommal kapcsolatos levéltári anyaga van, az uradalmi levéltár lényegében családi levéltár. Magyarországon a családi levéltárakat azonban nem nevezték uradalmi levéltáraknak.²³

„A magánlevéltár olyan levéltártípus, amely elsődlegesen nem közületi, hanem magánszerveknek és személyeknek a levéltári anyagát őrzi. Magánlevéltárak pl. a családi vagy a gazdasági levéltárak, amennyiben fenntartójuk nem az állam. A magánlevéltár tehát egyrészt gyűjtőköre, másrészt fenntartója alapján különbözik más levéltártípusoktól. Ellentétpárja a közlevéltár.”²⁴

Nézzük ezek után, hogy mit gondolt a levéltári szakma a családi levéltárakról.

„A Magyar Nemzeti Múzeum igen fontos küldetést teljesített azzal, hogy 1876-tól rendszeresen átvette örökletéként családok levéltárait. A feudális jogok megszűntével sok család számára egyrészt teherré vált levéltárának fenntartása, másrészt növekedett az igény e levéltárak megnyitása iránt, amit a családok sok esetben szintén nem tudtak biztosítani. Így született meg a levéltári örökletét intézménye. A tulajdonos család levéltárát örökletéként átadta a Múzeumnak, bár minden ezzel kapcsolatos jogát és kötelezettségét átadta, a tulajdonjogot magának tartotta fenn. A Múzeum tehát rendezte a levéltárat, a kutatás számára hozzáférhetővé tette, de nem selejtezhette (csak a család hozzájárulásával) és nem idegeníthette el. A letéti intézmény jóvoltából tekintélyes számban kerültek a Múzeumba családi letétek. Az ezekben őrzött Mohács előtti oklevelek számát mintegy 20 000-re lehet tenni.”²⁵

„Ami a családi levéltárakat illeti, a M. Nemz. Múzeumnak évtizedes akciója, mellyel elsősorban is az ún. történeti családokat arra serkentette, hogy levéltáraikat a M. Nemz. Múzeumban örökletétként helyezték el, igen örvendetes eredménnyel járt és az idők folyamán ott eddig összesen 224 levéltár került megőrzésre. Miután a M. Nemz. Múzeumról szóló 1934. évi VIII. tc. 3. szakasza értelmében a M. Nemz. Múzeum levéltári osztálya a benne őrzött családi levéltárakkal együtt az Országos Levéltárral egyesült, ez utóbbira hárult az a feladat, hogy a családi levéltárak mentésére irányuló nemz. múzeumi akciót magáévá tegye. Az Országos Levéltár teljes tudatában van ezen akció levéltármentő jelentőségének, amelynek gyakorlásához egyébként régi tradíciók fűzik. Ugyanis az Országos Levéltár magvát képező regnicoláris levéltár a felállításáról szóló 1723. évi XLV. tc. 1. szakasza értelmében azt az utasítást kapta, hogy a káptalani, konventi és családi levéltárakban található közjogi, jogi vonatkozású, illetve az ország közállapotát érintő iratokat gyűjtse egybe. Bár

²³ Uo. 192.

²⁴ Uo. 193.

²⁵ Borsá: A Magyar Országos Levéltár Diplomatikai Levéltára I... 305.

a törvénynek ezt a rendelkezését a beszállításra megállapított egy évi határidő alatt nem hajtották végre, e rendelkezés végrehajtását a regnicoláris levéltár az idők folyamán állandóan szorgalmazta, sőt magánfelek iratait letétképen is elfogadta, amire különben a levéltárat felállító 1723. évi XLV. tc. 3. szakasza kifejezetten fel is hatalmazta. Éppen ezért az Országos Levéltár, mint a regnicoláris levéltár jogutódja törvényes rendelkezésen alapuló feladatának tekintette mindig a családi levéltáraknak letétként való elfogadását és ennek folytán a m. nemz. múzeumi levéltár ezirányú működésének átvállalásával nem új feladatot teljesít, hanem régi, törvényszabta funkcióját most már szélesebb körben tölti be legalább is addig, míg újabb törvényhozási vagy kormányintézkedések e levéltárak fennmaradását, illetve megőrzését megfelelően nem biztosítják.”²⁶

„Addig is azonban, míg a magyar levéltárügy, jelesül a nem állami levéltárak védelme és felügyelete törvényes úton országos rendezést nem nyer, a vármegyei levéltárak bizonyulnának különösen alkalmasnak arra, hogy a nem állami levéltárainkban rejlő nemzeti értékeink megmentését önkéntesen megszervezzék [...] Amennyiben a helyszíni szemle során rendezett és megfelelően elhelyezett községi, városi, társulati vagy családi levéltárat találtunk, nem látszik szükségesnek, hogy ezeknek a vármegyei levéltárakba való beszállítását szorgalmazzuk, hacsak a nevezett levéltárak tulajdonosai, fenntartói, kezelői maguk nem óhajtanák azoknak beszállítását.”²⁷

„A magánlevéltárak védelmének kérdése nem elszigetelt magyar kérdés, hiszen mindenfelé egyrészt állami levéltárakban iparkodnak egybegyűjteni a magánlevéltárakat, másrészt komolyan foglalkoznak az állam őrizetébe nem került magánlevéltárak védelmének s a kutatás számára való megnyitásának kérdésével. Magyarországon a magánlevéltárak sorában különös érdekek fűződnek a családi levéltárakhoz [...] A családi levéltár semmiképp sem lehet egy-egy család magántitka, elzárt kincse, hiszen benne rejlik múltunk jelentős része, a magyar nemesség és jobbágyság, vagyis az egész magyar nemzet évezredek életének sok-sok mozzanata.”²⁸

„Az előző nemzedék lassankint elhagyta kastélyait és városi lakásokba költözött, levelesládáit pincébe-padlásra helyezve, a következő nemzedék pedig már egyáltalán nem rendelkezett olyan lakással, ahol az ősi levelesládát elhelyezze, hiszen a padláson való elhelyezés a légiveszély miatt lehetetlenné vált. A levéltárakat így lassankint az enyészet fenyegeti. [...] Így majdnem egyetlen lehetőség: a családi levéltáraknak az Országos Levéltárban történő elhelyezése. [...] A családi levéltáraknak közlevéltárba történő elhelyezését csak akkor kell erőltetni, ha a családi levéltárat másként a megsemmisülés veszedelme fenyegeti, vagy ha iratanyaga a köztörténetírás szem-

²⁶ Jánossy Dénes: Nem állami levéltáraink védelme. *Levéltári Közlemények*, 1936. (14. évf.) 109–110.

²⁷ Uo. 131–132.

²⁸ Bakács István János: A családi levéltárak védelme. *Levéltári Közlemények*, 1942–1945. (20–23. évf.) 42.

pontjából felbecsülhetetlen értékű s mai helyzetében a kutatás számára megnyitni teljességgel lehetetlen.”²⁹

„A külföldi próbálkozások és tanácskozások eredményeképpen nyugodtan megállapíthatjuk: nálunk sem lehet szó holmi jogi kényszerről a levéltárbirtokok családokkal szemben, viszont levéltártulajdonos nemes családaink nem bírnának el oly anyagi megterhelést, amelyet egy országos vagy kerületi »családi levéltár« fenntartása jelentene. Nálunk tehát csak az a megoldás lehetséges, [...] a családokat igyekeznünk kell rábeszélni, hogy levéltáraikat valamely közlevéltárnak adják át megőrzésre.”³⁰

„[...] az 1870-es évek jelentettek lényeges változást a családi levéltárak történetében. A feudális jogrendszerben a családok számára fontos iratok ekkorra jogi értéküket veszítették, a történetírás számára ugyanakkor felértékelődtek, és ez a szemléletváltás egyre szélesebb körben terjedt. Mind a Magyar Történelmi Társulat, majd a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság jelentős felvilágosító munkát végzett annak érdekében, hogy ezeket az anyagokat minél nagyobb mennyiségben összegyűjtsék és megőrizve a történetírás számára hozzáférhetővé tegyék. Az őrzés helyéül a Magyar Nemzeti Múzeum Kézirattárát jelölték ki.”³¹

Jogbiztosító érdekek a polgári kor beköszönte után nem fűződött hozzájuk, fenntartásuk, kutathatóságuk biztosítása anyagi és humán forrásokat igényelt, ezért a nem hitbizományi családi levéltárak esetében általános gyakorlat volt a levéltár közgyűjteményi őrzésbe adása a 19. század második felétől. Nagyon sok család levelesládája maradt azonban vidéki kúriákban. Ezek sorsa 1945-ben jórészt a pusztulás volt, annak ellenére, hogy a „nemzet szempontjából fontos magángyűjtemények” ideiglenes hatósági őrizetbe vételéről a 4450/1945. M. E. sz. rendelet már 1945 júliusában intézkedett, természetesen a magántulajdon tiszteletben tartása jegyében.³² A vallás- és közoktatásügyi miniszter a fenti rendeletben nyert felhatalmazása alapján 1945. szeptember 1-jén a 42139/1945. V. sz. rendeletével életre hívta a nemzeti szempontból jelentős és veszélyeztetett magángyűjtemények biztonságáról gondoskodó Országos Gyűjteményügyi Bizottságot. Később, 1946. július 11-én a 73828/1946. sz. rendeletével felállította a Veszélyeztetett

²⁹ Uo. 46.

³⁰ Uo. 45–46.

³¹ Nyulásziné: *A családi levéltárak mint a családtörténeti kutatás forrásai a Magyar Országos Levéltárban ...* 91.

³² Minderre lásd az ún. Fügedi-jelentést: A Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosának összefoglaló jelentése a Biztosság munkájáról. Jelentés a magángyűjtemények helyzetéről. Közli: Keresztes Csaba: *Műkincsek ebek harmincadján. ArchivNet*, 2015. 1. sz. A Fügedi-jelentés 1950-ben nem foglalkozott a végső jogcímmel, nem említi a hitbizományok megszüntetéséről szóló törvényt sem, viszont itt szerepel először a levéltárak értéke. A jelentés szerint a műkincsek és a könyvtárak kisebb része volt értékes (néhány, ma úgy mondanánk ún. *highlight* darab kivételével), a levéltáraknak viszont együttes történeti és anyagi értéke van.

Magángyűjtemények Ügyeinek Miniszteri Biztosságát, amit 1947 januárjától 1950 februárjáig dr. Fügedi Erik vezetett miniszteri biztosként. 1945 után a családi levéltárak megmentése erre a hivatalra tartozott. Tevékenysége egyértelműen mentés volt, más jogcímet hiába keresünk a forrásokban. A gazdátlanra vált levéltárak állami kezelésbe kerültek. 1945 után azokat a vagyontárgyakat minősítették elhagyott javaknak, amelyek a háborús viszonyok következtében ismeretlen tulajdonosuk birtokából kikerültek; továbbá azokat, amelyeknek tulajdonosai 1939. szeptember 2. és 1945. április 4-e között az ország területéről Németországba vagy a német hadsereg által megszállott más országok területeire távoztak; továbbá azokat, amelyeknek tulajdonosai „fasisztabarát” felfogásukból kifolyólag hagyták el az országot, s az ország területére 1945. október 31-ig nem tértek vissza. A kényszerrel elhurcoltak, a munkaszolgálatosok, deportáltak stb. vagyona nem tartozott az elhagyott javak fogalma alá. Az elhagyott javak az állam tulajdonába mentek át.³³

„Az Országos Gyűjteményügyi Bizottság később megyénként bizottságokat szervezett a könyvtári, levéltári és múzeumi anyagok megmentésére, de megszervezés után a bizottságok nem nagy tevékenységet fejtettek ki. E sikertelenségek készíthették a vallás- és közoktatásügyi minisztériumot arra, hogy létrehívja a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosságát, amely azután operatíván fogott a könyvtári, levéltári és múzeumi anyag mentéséhez. Működése eredményeképpen több családi levéltár került be az Országos Levéltárba. A Miniszteri Biztosság kétségtelen eredményei mellett fogyatékoságait késői létrejöttén kívül abban kell keresnünk, hogy csekély létszámával közvetlenül kellett megbirkóznia az egész ország területén lévő magángyűjteményi (muzeális, könyvtári, levéltári) anyaggal.”³⁴

„A feudális korszakból származó nagyobb családi (földesúri) levéltárak, amelyek túléltek a háború viszontagságait és a háború után következő évek gondozatlanságát, ma már mind az Országos Levéltár vagy valamelyik másik állami levéltár kezelésében vannak. [jegyzetben: A vépi Erdődy-levéltárát tulajdonosa a szombathelyi káptalan levéltárában helyezte el.] – Ezeknek a levéltáraknak egy része levéltárvédelmi akciók eredményeképpen került állami kezelésbe, másokat maguk a levéltár-fenntartó tulajdonosok helyeztek letétbe, a hitbizományi levéltárak az 1949. évi VII. törvény alapján kerültek állami tulajdonba, 1953 áprilisában pedig a Felsőoktatási Minisztérium a Károlyi család levéltárát az Országos Levéltár kezelésébe utalta.”³⁵

„Az 1950. évi levéltári törvényerejű rendelet a megyék és a törvényhatósági jogú városok levéltárait államosította és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felügyelete alatt működő Levéltárak Országos Központja alá rendelte. Ez a törvényerejű rendelet (tvr.) egyszerűen elrendelte e levéltárak kerületi levéltárakba történő

³³ Horváth Viktor: Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon (1949–1960). Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1974–1975, 239.

³⁴ Borsos Iván: A magyar levéltárügy helyzete a Horthy-korszakban és a felszabadulás után. *Levéltári Közlemények*, 1954. (25. évf.) 30.

³⁵ Uo. 45.

tömörítését, egyszersmind az egyházi levéltárak szakmai felügyeletét is a Központra bízta. A megyei levéltárak többsége öt év alatt helyreállította a háború okozta károkat, és az iratoknál megszokott rendet. Ebben az öt évben több megyei levéltár öntevékenyen vagy az Elhagyott javak miniszteri biztosával együttműködve mentette a gazdátlaná vált családi levéltárakat.”³⁶

Problémát okozott a levéltárosoknak a családi levéltárak rendezése, mert ezek különböztek az állami szervek hivatalaiban megmaradt iratoktól.

„1945 után a hitbizományi levéltárak államosításával és számos más – gazdátlaná vált – nagyterjedelmű családi levéltár átvételével az Országos Levéltárban olyan levéltári rendszerek tanulmányozására nyílt lehetőség, amelyek a korábban átvett birtokos családok fondjaiban nem fordultak elő. Ezek ismeretében kerülhetett sor a családi levéltárak tudományos igényű tagolásának kidolgozására, amit a Levéltári Közleményekben Bakács István, Ember Győző és Borsa Iván között lefolyt vita is elősegített. Az Országos Levéltár családi fondjainak anyagáról egymás után jelentek meg repertóriumok a Levéltári Leltárak sorozatban.”³⁷

„A II. világháború utáni jelentősebb gyarapodások között feltétlenül meg kell említeni a hitbizományok államosítása, valamint számos palota, kúria államosítás után elkobzott, vagy az elhagyott javak közé sorolt, az Országos Levéltárnak átadott családi levéltárakat.”³⁸

„A következő jelentős gyarapodás – amely mind forrásértékében, mind terjedelmében kimagasló – az 1945–1948 közötti időszakban történt. Míg korábban az elkobzott birtokhoz tartozó levéltár a Kamarához került, úgy most az államosított hitbizomány – birtok és levéltára – állami kezelésbe került. Természetesen más lefoglalt levéltárak is kerültek a Levéltárba, de ezek állandó megőrzés címén, azaz a tulajdonjog átruházása nélkül. Meg kell említeni, hogy a jelentősebb földbirtokos családok levéltárában számos rokon és idegen család levéltára található, amelyek beházasodás révén kerültek másik családhoz, de igen gyakori 1848-ig, hogy a közbiztonság miatt – akár a hiteleshelyre, akár más egyházi levéltárba – megőrzésre átadták irataikat.”³⁹

³⁶ Uő: A magyar levéltárügy ötnegyed százada. In: *Írások a Nógrád Megyei Levéltár 1967-es hazaköltöztetéséről*. Megjelent dr. Schneider Miklós halálának 20. évfordulójára. Szerk. Hausel Sándor. Salgótarján, 2001, 7.

³⁷ Balázs Péter – Süzics László: Igazgatói értekezlet Szombathelyen. *Levéltári Szemle*, 1972. 1. sz. 99–101.

³⁸ Nyulásziné: *A családi levéltárak mint a családtörténeti kutatás forrásai a Magyar Országos Levéltárban...* 91.

³⁹ Uő: *A családi levéltárak mint a családtörténeti kutatás forrásai a Magyar Országos Levéltárban. Családtörténeti kutatás határon innen és túl*. Veszprém, 2009 /A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 20./, 16.

4. Családi hitbizomány alapításakor a levéltár része volt-e a hitbizománynak? Milyen levéltári források állnak rendelkezésre a hitbizományok kutatásához?

A szakirodalom megállapítása szerint a hitbizomány jellegű kötöttségeket, majd 1687-től a hitbizományokat általában alapvetően ingatlanok alkották. Elvértve fordult elő ingóra majorátus-alapítás, sokkal inkább jellemző, hogy az ingatlanokban található ingókat egyszerűen csak hozzárendelik a majorátushoz, kiterjesztve arra is az elidegenítési és terhelési tilalmat. A hitbizomány ugyanis az alapító által, királyi engedéllyel felruházott, meghatározott, kötött öröklési rendnek alávetett jószágok összessége, amelyre nézve elidegenítési és terhelési tilalom áll fenn.⁴⁰ A definíció lényegében szükségtelenné teszi, hogy a levéltár szóba kerüljön az alapításkor. A levéltár elsősorban birtokjogokat védett, vagyis elidegenítése alapesetben fel sem merülhet, mert ez a birtokok esetleges elvesztésével járhat együtt, amennyiben adott esetben nem sikerül bizonyítani a törvényes megszerzést. Az alapítólevelek ezért általában nem foglalkoztak a levéltárral, nem tesznek említést a levéltár hitbizományi kötelékéről. A levéltári anyag eredetileg jogbiztosítási céllal állt össze, birtokjogokat biztosít, ezért értelemszerűen osztozik a birtok sorsában, amelyre vonatkozik. *A hitbizományi kötöttségek alá került birtokokra vonatkozó iratok a családi levéltárban maradtak a többi, esetenként nem hitbizományi birtokokra vonatkozó iratokkal együtt.* 1848 után nemcsak megmaradtak régi családi hitbizományok, hanem 1852–1879 között 17 új hitbizomány keletkezett az országban.⁴¹

Fontos rögzíteni, hogy a hitbizományi ügyek különböző helyeken megőrzött iratokból rekonstruálhatók napjainkban. Korábban a történeti kutatás kizárólag a hitbizományi birtokosok családi levéltárában fennmaradt hitbizományi iratokra fókuszált, közzétették is 14 családi levéltár ilyen jellegű iratainak jegyzékét.⁴² Ezen kívül azonban nagyon fontos forráscsoportot jelent az 1868. évi 54. törvénycikket követően a vármegyei törvényszékek mint hitbizományi bíróságok felügyelete alatt keletkezett iratanyag. Az említett törvény felhatalmazása alapján az 1869. április 9-i igazságügyminiszteri rendelet a hitbizományra vonatkozóan egyes, elsősorban eljárási jellegű szabályokat állapított meg, és az Igazságügyminisztérium hatáskörébe utalta a hitbizományi ügyek intézését. Ennek következtében keletkezett és maradt ránk az igazságügyminisztériumi levéltár Általános iratok (1867–1944) 33 csomónyi „Hitbizományi iratok” állaga.⁴³ Az Igazságügyminisztérium és a megyei törvényszék mint hitbizományi bíróság szoros kapcsolatban volt egymás-

⁴⁰ Peres Zsuzsanna: *A családi hitbizományok megjelenése Magyarországon*. Pécs, 2014, passim.

⁴¹ Östör József – Petrovay Zoltán: *Hitbizományi jog*. I–II. Budapest, 1937, passim.

⁴² Kállay István: Hitbizományok iratai az Országos Levéltárban. *Levéltári Szemle*, 1978. 3. sz. 537–545.; Uő: A családi hitbizományok Magyarországon. *Levéltári Közlemények*, 1979. (50. évf.) 69–90.

⁴³ MNL OL, Igazságügyminisztériumi levéltár, Igazságügyminisztérium, Általános iratok (a továbbiakban: K 579), 471–504. csomók.

sal, az iratokból megállapítható a kormányzati és igazságszolgáltatási szervek közötti levelezés, iratküldés és iratmozgás. Szerencsés esetben fennmaradt a hitbizományi bírósági anyag is, sőt ha a családi levéltár is átvészelte az 1945. évi pusztítást, akkor rekonstruálható a hitbizományokkal kapcsolatos ügyintézés teljes menete. Ilyen szerencsés a helyzet a Batthyányak körmendi hitbizományi ügyeivel kapcsolatban, mert mindhárom levéltárból értékes adatok egészítik ki egymást. A Nádasdyak esetében viszont sem a családi levéltár hitbizományi anyagai, sem a hitbizományi bíróság iratai nem maradtak meg, csak az igazságügyminisztériumi anyag. A vonatkozó minisztériumi iratokban megtalálhatók azok a kérdőívek, amelyeket a hitbizományokra vonatkozó statisztikai feldolgozások céljából készítettek a területileg illetékes hitbizományi bíróságokkal. Ezek az akár 1944-ig folyamatos akták pótolhatják az esetleg hiányzó hitbizományi leltárakat. Fontos anyagokat jelentenek ezeken kívül az 1945 utáni adminisztráció során keletkezett iratok: a Veszélyeztetett Magángyűjtemények miniszteri biztosságának iratanyaga és a Pénzintézeti Központ anyagai.

A családi hitbizományok és a családi levéltár kapcsolatát három fő típusba sorolhatjuk be. Az első a legegyszerűbb, amikor – főként 19. századi kisebb alapítások esetében – a hitbizományi szervezet igazgatásával kapcsolatban keletkezett iratanyagról alig van információnk. Egyes esetekben tudunk arról, hogy volt levéltár, más esetekben nem. Ezek általában nem rendelkeztek korábbi évszázadokra visszamenő iratokkal, és többnyire csak az uradalmak ügyeit tartalmazó, ún. uradalmi levéltárnak tekinthetők. Funkciójuk egyértelmű: a hitbizomány működéséhez szükséges iratokat üzemszerűen biztosítani kellett a használóknak. Ezek hitbizományi alapítólevelei nem foglalkoznak a levéltárral, de a hitbizomány irattárának természetesen gondját kellett viselni. Ezek a latifundiumok jövedelemtermelő gazdaságként, céljuk teljesítése érdekében szakszerű vezetés (jóságfelügyelő, tisztartó, intéző) és számadási kötelezettség alatt álltak, az 1868. évi 54. törvénycikket követően a vármegyei törvényszékek mint hitbizományi bíróságok felügyelete alatt. Működésükhöz szervesen hozzátartozott a gazdasági és vagyonyilvántartások vezetése, a gazdálkodással összefüggő levelezés és nyilvánvalóan ezen iratok megőrzése is. Összehasonlításként megjegyzendő, hogy a mai gazdasági társaságok könyvelési bizonylatai és iratai a mérlegbeszámolóban és leltárban vagyonelemként nem szerepelnek ugyan, mégis elengedhetetlenek, és értelemszerűen társasági tulajdont képeznek. Nem tulajdonítottak történeti értéket ezeknek az uradalmi levéltáraknak, valószínűleg nem is volt országos történeti jelentőségük. Például említhető a *Pallavicini* hitbizomány, amelynek 1840. évi alapításakor úgy említik a családi levéltárat, mint ahová a kincsek és a könyvek jegyzékét be kell tenni.⁴⁴ Az Igazságügyminisztérium hitbizományi anyagában lévő *Pallavicini*-anyag tanúsága szerint az 1927-es kérdőívben a

⁴⁴ Östör – Petrovay: i. m. II. 291. Másolata: MNL OL K 579-493. *Pallavicini*-féle hitbizományi iratok, 1868–1940.

10. pontnál⁴⁵ csak annyi szerepel: „Csupán hitbizományi ékszerek vannak”. Az 1933. évi kérdőíven: „d. Egyéb ingóságok és pedig ékszerek, ezüst, kép, könyv, élő és holt gazdasági felszerelés”. Az 1936. évi hitbizományi reform utáni ún. kijelölési eljárás esetünkben 1939-ben zárult le. „A hitbizományi kötöttség alatt maradó ingók (ékszerek, ezüstök, képek és könyvek)” leltárában az utolsó, 70. tétel a könyvtár, ahol témacsoportok szerint foglalták össze a 609 művet 1581 kötetben. Levéltárról itt sincs szó.⁴⁶ A hitbizományi levéltárunk végül az MNL Csongrád Megyei Levéltárába került a hitbizományok államosítása után.⁴⁷ Nem szerepel „levéltár” a nyilvántartásokban, iratokban, de bizonyosan létezett, és 1949-ben „természetes” módon jutott állami tulajdonba a birtokokkal együtt.

A második típus, amikor a hitbizomány és a több évszázadra visszamenő családi levéltári anyag nagyon szorosan összekapcsolódott egymással, így a nagy terjedelmű levéltár mintegy természetes részévé vált a hitbizománynak. Ennek feltétele, hogy a családi birtokállomány nagy része a hitbizományi kötöttség alá tartozzon, ez különösen a régi arisztokrácia esetében volt így. Erre tipikus példa az *Esterházy család hercegi ágának hitbizománya és levéltára*, amely a 17. század végétől Magyarország legnagyobb hitbizománya és családi levéltára volt. A hitbizomány mintagazdaságként is működött, és bár a 19. században területe csökkent, mindvégig megőrizte vezető helyét. Az Esterházy család hercegi ágánál a levéltárat, képtárat, fegyvertárat – mint az alábbiakból kiderül – egyértelműen a hitbizomány részévé nyilvánították.

Az Esterházy családi levéltár első említésére, megóvandó vagyonelemként, a fraknói hercegi ág megalapítójának, Esterházy Pálnak (1635–1713) a végrendeleteiben és hitbizomány alapító leveleiben került sor: 1664-ben még nem, de 1678-ban már igen („a fraknai tárház, s levelek, azaz archivum, ugyan ottan maradjanak”), majd 1696-ban szintén: „*Fraknón lévén legjobb helye a családi Archivumnak, maradjon ez meg az elsőszülött birtokában, szintűgy minden bútorzat és egyéb házbeli dolgok.*”⁴⁸ A 18. században átalakult és modernizálódott a levéltár, a hitbizomány működéséhez szükséges iratokat egységes szempont

⁴⁵ „Hitbizományi törzsvagyonhoz tartozó, nem haszonhajtó jelentékenyebb vagyontárgyak, történeti vagy művészeti becsértékkel bíró kastélyok, lakóházak, parkok és azok évi fenntartási költségei.”

⁴⁶ MNL OL K 579-493, Pallavicini.

⁴⁷ MNL Csongrád Megyei Levéltár Központi Levéltára (Szeged), A Pallaviciniek Mindszent-Algyői Uradalmanak iratai, XI. 609, 1769–1944, 3 ífm anyag.

⁴⁸ Az alapítólevél: MNL OL, Magánlevéltárak, Esterházy család hercegi ágának levéltára, Varia (a továbbiakban: P 113), IV.-B-19.-7. Hiteles másolata: MNL OL K 579-481-59299/1885. Kiadása: Östör – Petrovay i. m. II. 100. Folytatása: „XI. Az ingóságok, úgymint mindennemű szőnyegek, padok, képek, tükrök s a ház más ékességei, maradjanak meg a maguk helyén, s ne vesztegettesenek el, hanem inkább szaporíttassanak, miután mindazokra a várakban szükség vagyton. – XII. o. Beszereztem Fraknó várába szép fegyvertárat, melynek értéke, a zászlókkal, fegyverekkel, ágyuk és mozsarakkal és mindenféle hadirítkaságokkal együtt több ezer forintra megy; méltó, hogy ezek is itt maradjanak és el ne idegeníttessenek, mivelhogy háború idején felette szükségesek. – XIII. Van szép s nem kis fáradsággal gyűjtött könyvtáram is.”

szerint rendezték, és két fő részre, a főlevéltárra és uradalmi levéltárakra bontották (1749), utóbbiaknak hétévenként kellett beszolgáltatni az irataikat. A levéltár ekkor az őrzőhely szempontjából is kettészakadt: a főlevéltárat Kismartonban állították fel, míg az uradalmi-gazdasági iratokat továbbra is Fraknón gyűjtötték. A jól szervezett hitbizományi igazgatási rendszernek elengedhetetlen feltétele volt a jól működő levéltár. A levéltár nyugodt, szokott ritmus szerinti működésében az első világháborút lezáró békerendszer okozott változást. A nyugat-magyarországi területek Ausztriához való csatolása érintette az Esterházy-uradalmakat, így a levéltárak őrzőhelyeit, Kismartont és Fraknót is. A család, pontosabban a fiatal Esterházy Pál herceg (1901–1989) mellett álló családi tanács – elkerülendő a levéltár új utódállami szervek általi lefoglalását és elhurcolását, amelyre ezekben az években számos példa adódott – 1920-ban úgy döntött, hogy a kismartoni főlevéltár legfontosabb részeit Magyarországra menekítik. 1921 augusztusában, még az osztrák csapatok bevonulása előtt, Eszterházára (Fertőd) szállították az iratokat, ahonnan a nem megfelelő körülmények miatt 1926 augusztusában végül Budapestre, a Tárnok utca 9–13. szám alatti Esterházy-palotába vitték a ládákat, itt pedig egyesítették a Kismartonból szintén idehozott maradék anyaggal, vagyis felállt újra a törzs- vagy főlevéltár.⁴⁹ Néhány évvel később, a második világháború Budapestet is elérő pusztításai készítették arra Esterházy Pált, hogy palotájából a biztonságosabbnak vélt Országos Levéltárba vitesse az anyagot; egyik részét 1942 októberében, egy másikat pedig 1944 februárjában helyezték el itt „további intézkedésig, légoltalmi megőrzésre”, lényegében zárt letétként. 1949-ben került sor még egy beszállításra a Tárnok utcából, majd felbontották a már a Bécsi kapu téren őrzött ládákat, és a levéltár a hitbizományi törvény értelmében az anyagot „véglegesen átvette”.⁵⁰ Az Esterházyak esetében nemcsak a levéltár és a könyvtár, de a levéltárosi és könyvtárosi állást betöltő személy is deklarálta a hitbizomány tisztviselője volt.⁵¹ Csak az ország vezető nagybirtokosai engedhették meg maguknak, hogy a központi kastélyban őrzött levéltárat főállású, képzett szakember levéltáros felügyelete alatt kezeljék, mint az Esterházyak és Batthyányiak esetében tapasztalhatjuk.

Az Esterházyak esetében a levéltár tétélesen szerepel a hitbizományi leltárakban is, alaposságában szinte egyetlenként az országban. A kiválóan működő intézményrendszer és hivatali apparátus következménye volt ez. Más levéltárak esetében, mint látni fogjuk, a leltárak csak utalnak a levéltárra és a könyvtárra.

⁴⁹ Ress Imre: Hajnal István, a kismartoni hercegi levéltáros. *Korall*, 2004. május. 285.; Kunt Gergely – Viskolcz Noémi: Fejezetek az Esterházy hercegi család levéltárának kutatástörténetéből (1847–1945). 1. rész (1847–1870). *Turul*, 2018. (91. kötet) 107.; Viskolcz Noémi: Az Esterházy hercegi levéltár 20. századi sorsa. In: *Bonarum Cultores Artium*. A Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának kutatói almanachja. Szerk. Fazekas Csaba. Miskolc, 2020, 697–703.

⁵⁰ MNL OL, A Magyar Országos Levéltár levéltára, Általános iratok (a továbbiakban: Y 7), 817/1949.

⁵¹ Ress: i. m. 289.

Fontos azonban hangsúlyozni, hogy ezek a főúri levéltárak nemcsak a hitbizományi birtokokkal és ügyekkel kapcsolatos iratokat tartalmaztak, hanem a család által megszerzett birtoktestekhez kapcsolódó más, korábbi családi levéltárakat is. A levéltári anyag tekintetében nem tettek különbséget a hitbizományi birtokokra vonatkozó iratok és a többi, politikai tisztségből származó (mai fogalmaink szerint köziratok), esetleg személyes vonatkozású iratok (mai fogalmaink szerint magániratok) között. Más-más sorozatba osztották be a 18–19. századi rendezéskor, de a levéltárnak ugyanúgy része volt valamennyi irat. A birtokigazgatási és személyi iratok a főnemesi levéltárakban szervesen összetartoztak. Ma sem lehet elválasztani egymástól a kétféle típusú iratokat, ezért a több évszázad során létrejött családi levéltárat csak egységes egészként lehet és kell felfogni. Az Esterházy-leltárban például az uradalmi iratok mellett lajstomba vették az *Érem és pénzgyűjteményt* (D), a *Pecsétlenyomó és kulcsgyűjteményt* (E), *Az eszterházai külön kincstári leltárba felvett, de a budapesti levéltárban őrzött alábbi tárgyak* (F) jegyzékét (pl. díszkardok), szerepelnek benne *Középkori oklevelek* (H), *Esterházy Miklós nádor iratai* (I), *Családi levelezések* (K), *Térképek* (N) stb. Mindig a levéltár részének tekintették a megőrződött iratok teljességét – sőt olyan tárgyakat is, amelyeket ma már nem tekintünk levéltárba tartozónak – függetlenül attól, hogy a hitbizományi birtokokra vonatkoznak-e vagy a családtagok személyes ügyeit tárgyalják.⁵²

Az Esterházy hercegi ág csak egyike volt a több Eszterházy családi ágaknak, mert ezek korán, még a 17. század elején különváltak. A szétválással majdnem egy időben mindegyik ág külön levéltárat alakított ki, és kezelésükről egy-egy ág maga gondoskodott. Ezek szoros összefüggésben voltak a család ágainak hitbizományaival (Pápa, 1872; Tata, 1875; Csákvár, 1875). Mindháromnak jelentős mennyiségű ügyirata maradt az igazságügyminisztériumi levéltár gazdag hitbizományi anyagában, de egyikben sincs szó levéltárról.⁵³ A Pénzintézeti Központ anyagában ugyanakkor fellelhető egy „hitbizományi leltár” a tata-tóvárosi hitbizomány törzsvagyongáról 1949. május 15-ről. Ebben az ingóságok között szerepel az „Országos Levéltárban, Budapesten megőrzésre letétként elhelyezve” 26 db kép mellett a levéltár és a könyvtár is. Utóbbi nagyobb egységek szerint van felsorolva („504 drb különböző gazdasági könyv”, „188 köteg Familiaria felirású iratok”, de szerepel benne „0,75 köbméter rendezetlen levéltári irat” is. A végén ezzel a megjegyzéssel: „A leltárban felsorolt képek, levéltári anyag, valamint könyvek nem értékeltettek, mert a forgalmi értéket messzemenően meghaladó magas értéket képviselnek és így felértékelésük külön szakértői megállapítást igényel.”⁵⁴ A levéltárat tehát Tatán is a

⁵² MNL OL, Magánlevéltárak, Esterházy család hercegi ága, Leltárak (a továbbiakban: P 112), B-1-IV-h.

⁵³ MNL OL K 579-480.

⁵⁴ MNL OL, Pénzintézeti Központ, Vagyonkezelőség, Tatai Esterházy Hitbizomány - Ingók jegyzéke, XIX-L-20-j-109. d. Tata, 1949. május 15. A letét részben a képek miatt is, a levéltári ideiglenes

hitbizomány részének tekintették 1949-ben, így került mindhárom állami tulajdonba 1949-ben.

Az Esterházyakhoz hasonlóan a levéltár része volt a hitbizománynak több más arisztokrata hitbizomány esetében is. Andrassy György krasznahorkai (később monoki központú) alapítólevelében (1867) ez áll: „Krasznahorka várának feltartása legalább mostani állapotában az ezen uradalom hitbizományi birtokával összekötött kötelesség lészen. [...] Végre vegyék utódjaim tekintetbe, miszerint őseinknek ezen lakhelye a jövőendőben a legcélrányosabb családi temetkezési helyéül és 1848-ik évtől óta ezzel összehangzóan a jelenleg is ott létező családi levéltárnak megőrzése helyéül fog szolgálhatni.”⁵⁵ Az Andrassyak hitbizományi levéltára a család más, nem hitbizományi birtokokra vonatkozó irataival együtt végül a lőcsei állami levéltárba került. Ez már a csehszlovák időszakban történt, azaz – tudomásunk szerint – nem a hitbizományi igazgatás, hanem a csehszlovák állami szervek döntése alapján.

Gróf Batthyány Lajos 1746-ban hozta létre az általa majorátusnak nevezett hitbizományt. A Batthyány család körmendi hitbizományi alapítólevelében (1746) szerepel a levéltár, az 5. pontban. Eszerint a leltár elkészítését maga az alapító fogja elvégeztetni, ha életében nem sikerülne, akkor halála után azonnal történjen meg ezen cím alatt: „Conscriptio majoratus Batthyanyani”, amelynek egy példánya a családi levéltárba, a másik a vasvári káptalan hiteleshelyi levéltárába kerüljön, a harmadik pedig a birtokosé legyen.⁵⁶ Az Országos Levéltárba bekerült Batthyány családi levéltárban a P 1313-II/2. jelzet alatt található a hitbizománnyal kapcsolatos iratok az 1859–1917 közötti évekből. A hitbizományi leltárból csak az 1883–1885. és az 1915–1917. (nagykanizsai épületek leltára) években készített példányok állnak rendelkezésre. A P 1313-II/2. 167. kötet a körmendi uradalom ingatlanainak, épületeinek, illetve az ott fellelhető ingóságoknak a becsűjét és leltárát tartalmazza német nyelven. A 112–125. oldalon következik a térképek, tervek és iratok felsorolása. Ezt az anyagot egészíti ki, illetve pótolja a szombathelyi hitbizományi bíróság anyaga, amely az MNL Vas Megyei Levéltárában van. Megvan az 1769., 1884., 1915., 1932. évi, az űrlapokra kézzel írt, bekötött leltár.⁵⁷

elhelyezés miatt történt, egyértelműen Fügedi Erik 1949. április 13-ai keltezésű átvételi elismervénye nyomán, amely szerint a tatai Esterházy Vagyonkezelősegtől a Magyar Nemzeti Múzeumban ideiglenes letétként való elhelyezésére vette át a képeket, a levéltári és a könyvtári anyagot. MNL OL, Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosa (a továbbiakban: XIX-I-13), 725/1949. 1949. június 17-én arról írt Fügedi feljegyzést, hogy a hitbizomány leltára nem volt Győrben, hanem Komáromból kell elkérni. MNL OL XIX-I-13-17/1949.

⁵⁵ Östör – Petrovay: i. m. II. 36.

⁵⁶ Uo. 55.

⁵⁷ MNL Vas Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL VaML), Szombathelyi Törvényszék iratai, Hitbizományi iratok, gróf Batthyány Lajos hitbizományi iratai (a továbbiakban: VII. 1. d.-bb), 46-tól 49-ig. Az alábbiakban már csak a legszükségesebb helyeken hivatkozom rá.

A hitbizományi bírósági anyagban fennmaradt 1769-es leltárban az „archio” szócska utal a levéltárra, de érdekes módon nem magát a levéltári anyagot vették számba, hanem a bútorokat.⁵⁸ Az 1871. január 25-én felvett körmendi várbeli levéltárról szóló jegyzőkönyv⁵⁹ részletesen leírja a helyiségeket és az állványzatot, az iratokat tartalmi egységekben ismerteti nagy vonalakban: *„Ezen állvány tetején különféle uradalmakban tartott uriszéki iratok vannak elhelyezve”,* vagy *„Ezen szobában találtatik az újabb időben készült láda alakú hat fiókkal ellátott harmincz darab almáriom melyből hat darab üresen áll, a többiben a legérdekesebb régi iratok vannak elhelyezve, ezen iratok rendesen lajstromozván s a lajstromok utmutatása szerint mindegyik fiókban őrzött iratok tartalma biztosan fellelhető, a mint ez a lajstrom szerint több ládával elővett iratok megszemlélése által teljesen igazoltatott.”*

Az 1884. évi leltár 457. oldalán kezdődik a levéltár 3877. sorszámmal: *„kétajtós nagy puhafa szekrény barnára festve. Ebben Gróf Batthyány Boldizsár, Ferenc és neje iratai vannak elhelyezve.”* A levéltári leírás a 3923. tétellel zárul: *„Az enyingi uradalomra vonatkozó okiratok lajstroma bekötve”* (467. oldal). A továbbiakban is a bútorok pontos leírása mellett az iratok tájékoztató leírása található csak meg: *„különböző régi iratok”, „rendezetlen kéziratok”, „régii levelek kétajtós szekrényben”, „különböző uradalmakat érintő vegyes iratok”* stb. a megfogalmazás. A 3903. tétel alatt: *„16 fiókos diófa szekrény. Ezen szekrényben régi történelmi beccsel bíró a Himfi családra vonatkozó okiratok vannak elhelyezve”* (463. oldal). Fontos hangsúlyozni, hogy csak a bútorok némelyike van beárazva, az iratok egyáltalán nincsenek. A levéltárat tehát a tetemes mennyiség miatt – a körmendi levéltárhoz készített 13 kötet mutatókönyv kivételével – nem darabszinten foglalták jegyzékbe, hanem őrzési egységenként, azaz szekrényenként.⁶⁰ *A szóban forgó hitbizományi leltár ily módon tartalmazza a körmendi nemzetségi levéltár valamennyi iratát, ami 1884-ig bekerült.* Értelemszerűen nem szerepel a leltárkönyvben a Batthyány család birtokába került Illésházy-levéltár, melyet Köpcsényben őriztek és csak 1921-ben szállítottak Körmendre, és egyesítették az itteni levéltárral.⁶¹

Az 1915. évi leltár levéltárat érintő leírása az 1998–2019. tételeken kizárólag a bútorzatot sorolja fel (pl. *„Fenyőfa iratszekrény 47 fiókkal”*). Ez után tételszám nélküli bejegyzés: *„A felsorolt szekrényekben és állványokon van elhelyezve a nagy tudományos és történelmi értékkel bíró híres »Batthyány« levéltár. Az ebben össze-*

⁵⁸ MNL VaML VII. 1. d.-bb,-40.d. A anyag megtalálásában, digitalizálásában nagyon sok segítséget kaptam a szombathelyi kollégáktól, amiért köszönettel tartozom Melega Miklósnak és Kóta Péternek.

⁵⁹ *„Vas megye polgári törvényszéke mint hitbizományi hatóságának herceg Batthyány hitbizományi javak leltározásával megbízott küldöttsége által herceg Batthyány Gusztáv Körmendi várában létező levéltár leltározása alkalmával felvétellett.”*

⁶⁰ MNL VaML VII. 1. d.-bb-46.; A Batthyány-Strattmann hercegi javak leltározása. 1884. Körmendi uradalom. Ingóságok. Dobri Mária: A körmendi Batthyány-Strattmann könyvtár. In: *Batthyányak évszázadai...* 325–330.

⁶¹ Zimányi: i. m. 278.

gyűjtött még szakszerű feldolgozásra váró anyag részletes ismertetése nem tartozhat a jelen munkálat keretébe, de az iratoknak s könyveknek még egyes gyűjtő elnevezésének alatt való összefoglalása s leltározása is ezúttal mellőztetett, mivel ezen levéltár nem is hitbizomány, hanem a »Batthyány« nemzetség tulajdonát képezi; a hitbizományi állaghoz pedig csupán a külső berendezés fentebb felsorolt tárgyai vonatkoznak.”

Az 1932. évi leltár az előző leltári számokhoz igazodva veszi számba a bútorokat, majd a bejegyzés: „A felsorolt szekrényekben és állványokon van elhelyezve a »Batthyány« nemzetség országos hírű levéltára. Az ebben összegyűjtött még szakszerű feldolgozásra váró anyag tisztán tudományos és történelmi értékű okiratok összessége. Miután azonban levéltári anyag a kereskedelmi forgalom tárgyát nem képezi, ennek felbecsülése lehetetlen és ez okból mellőztetett.” (328. oldal.) Figyelemre méltó, hogy megváltoztatja az 1915. évi szövegét, nem azt mondja, hogy nem része a hitbizománynak, hanem azt, hogy nem képezi kereskedelmi forgalom tárgyát és ezért nem lehet felbecsülni. Emlékezzünk, hogy a tatai Eszterházy-levéltárat is hasonló okokból nem becsülték fel.

Az Igazságügyminisztérium hitbizományi anyagában megőrzött 1928-as minisztériumi adatszolgáltatási kérdőívet nem a megszokott formanyomtatványon töltötték ki a birtokok és a családtagok nagy száma miatt, hanem önálló lapon. Ebben a 10. pont így szerepel: „A hitbizományi törzsvagyonhoz tartozik a történelmi becsértékkel bíró körmendi vár, a benne lévő történelmi műemlékek gyűjteményével és a hozzá tartozó 87. kat. hold parkkal, melynek fenntartási költsége átlag évenként 35.000 pengő.” Az 1933. évi kérdőívben az ingóságok között felsorolják: „bútorok, műtárgyak, arany, ezüst neműek, könyvtár, gazdasági és kertészeti felszerelések, amelyek együttes értéke a hitbizományi leltár szerint 213 634 P.”

Az 1936. évi törvény végrehajtása során 1938. február 19-én kelt Körmenden a leltár, amit 1940. január 20-án hitelesített a hitbizományi bíróság. A hitbizományi kötöttség alatt maradt ingóságok felsorolása 2096 tételt tartalmaz. A különösen részletes jegyzék 1995. tétele a könyvtár állványzata, az 1996. a könyvtári létra bükkfából, négy rézkeréken, az 1997. tétele pedig 3429 kötet könyv 8000 pengő értékben. Ezt követik a levéltár berendezési tárgyai az 1998–2019. tételek alatt, ahogy fentebb is látható volt (a 2019. tétel például „Fenyőfalétra 10 fokkal”). Ez alatt a következő bejegyzés: „A felsorolt szekrényekben és állványokon van elhelyezve a »Batthyány« nemzetség országos hírű levéltára. Az ebben összegyűjtött még szakszerű feldolgozásra váró anyag tisztán tudományos és történelmi értékű okiratok összessége. Miután azonban levéltári anyag a kereskedelmi forgalom tárgyát nem képezi, ennek felbecsülése lehetetlen és ez okból mellőztetett.” (106. oldal.) 1940-ben tehát a hitbizományi birtokos és a hitbizományi bíróság is a hitbizomány részének tekintette a levéltárat. Az ezt gondozó Iványi Béla levéltáros is tisztában volt ezzel, egyik publikációjában – a levéltár magyar nyelvemléki jelentőségéről – például meg is jegyzi: „Ezen teljesen egybehangzó vélemények a körmendi levéltárra vonatkozólag több mint helytállóak, mert e sorok írója a Batthyány hercegi család

ezen nagyértékű hitbizományi levéltárából három havi kutatás után nemcsak huszonegy darabbal gyarapítja magyar nyelvemlékeink sorozatát, de...”⁶²

Azt, hogy a Batthyány-levéltárat hitbizományi jellegűnek tartották 1945 és 1949 között is, a következő források igazolják:

1946. november 16-án a jegyzőkönyv készült a megmentett levéltári anyag átadásáról. Az átadó Kevey István nyugalmazott főszolgabíró, körmendi lakos, aki a levéltárat megmentette, az átvevő Kőszegi János iskolaigazgató, akit Varga Jenő, a hercegi hitbizomány törvényszék által kirendelt gondnoka nevezett ki a „Batthyány-Strattmann hercegi levéltár gondnokává”.⁶³

Kevey István nyugalmazott főszolgabíró a Veszélyeztetett Magángyűjtemények miniszteri biztosának írt 1947. június 23-i levelében kéri, hogy térítse meg neki a szállítási és raktározási költségeit, mert „hg. Batthyány-Strattmann László körmendi hitbizományi levéltárából 1945. év nyarán 17 métermázsas súlyt kitevő oklevelet és iratot” mentett meg.⁶⁴

Fügedi Erik miniszteri biztos 1947 októberében írt jelentése a miniszteri bizottság 1947. évi nyári-őszi munkájáról: a körmendi kastélyból „még 1945-ben sikerült biztonságba helyezni a magyar történet szempontjából igen nagy jelentőségű könyvtárat, levéltárat, valamint fegyvergyűjteményt. Az akkori nehéz szállítási viszonyok között mindössze 4000 kötetet számláló könyvtár került Budapestre felszállításra, míg a levéltár teljesen szétbomlott, és ennél fogva csak nagyon nehezen szállítható anyagát ideiglenesen a plébániahivatal pajtájába helyezték el, a fegyvergyűjtemény megmaradt részét pedig a római katolikus iskola két kis raktárhelyiségében tárolták. [...] Az elmúlt évek során a gyűjtemények jogi helyzete is tisztázódott, amennyiben kiderült, hogy a tulajdonos Batthyány-Strattmann László Rómában, a pápai kúriában mint kamarás teljesített szolgálatot, tehát nem tekinthették nyugatra menekült személynek, és így a tulajdona nem esett az elhagyott javak, fogalma alá. A levéltárban több ezer középkori okmány mellett a két Zrínyi Miklósnak hozzávetőleg 200 eredeti levele volt található, fegyvertárában pedig a törökkori végvárak harcainak tárgyi emlékeit őrizték. Ennek a jelentőségnek szem előtt tartásával tárgyalást indítottam meg a hitbizomány jelenlegi gondnokával. Ennek során egyértelmű megegyezés jött létre, hogy mindaddig, amíg a tulajdonos véglegesen Magyarországra vissza nem tér, a gyűjtemények a megfelelő múzeumokban ideiglenes letétként helyeztetnek el. Ennek alapján a körmendi levéltárt június végén a keszthelyi múzeumba szállítottam be.”⁶⁵

⁶² Iványi Béla: Magyar nyelvemlékek a herceg Batthyány család körmendi levéltárában. *Magyar Nyelv*, 1941. 3. sz. 201.

⁶³ MNL OL XIX-I-13-709/1949.

⁶⁴ MNL OL XIX-I-13-709/1949.

⁶⁵ MNL OL XIX-I-13-164.286/1947. Szövege kiadva: Nagy: i. m. 67. Kiemelések – R. Gy. Fügedi szövege ellentmondásos a hitbizományi jelleget illetően. Egyszer magántulajdonosként említi a herceget, sőt amire az *elhagyott javak* fogalmával utal, az is csak magánszemély tulajdonos esetén

Mіндеzt igazolja a miniszteri biztos 1947. június 27-én Dr. Varga Jenő hitbizományi gondnoknak írt levele, amelyben beszámolt az addig végzett mentési munkákról, ami a levéltárat, fegyvertárat, könyvtárat és képtárat érintette. Kéri a gondnokot, hogy a lakosság által széthurcolt műtárgyak összegyűjtésében segítkezzen. A hitbizományi gondnok 1947. július 2-án kelt, Kőszegi Jánosnak írt levelében azt írja, hogy a miniszteri biztosság határákörébe tartozó anyagot bocsássa a biztosság rendelkezésére, mert az anyag összegyűjtésére és szállítására a miniszteri biztosságnak megbízást adott. *„Az értékek és a levéltári anyag megmentése körüli fáradozását hálásan köszönöm és kérem annak közlését, hogy ezen ügygel kapcsolatban mily költségei merültek fel.”*⁶⁶

1947. aug. 3-án Andráskey Jenő ügyvédi meghatalmazásában Varga Jenő hitbizományi gondnokot meghatalmazza, hogy a *„hitbizomány állagához tartozó és a háborús események során a hitbizományi birtokos birtoklásából kikerült ingóságok összegyűjtésével kapcsolatosan tárgyalásokat folytathasson (bútorok, festmények, egyéb lakberendezési tárgyak és értékek, könyvtár, levéltár, fegyvertár stb.), továbbá, hogy e tekintetben megállapodást létesíthessen.”*⁶⁷

Kapossy János, a Magyar Országos Levéltár igazgatójának 1947. november 14-én kelt, az akkor Keszthelyen a levéltárat rendező Iványi Bélának írt levele szerint: *„Tárgyaltam a levéltár állapotáról is. A hitbizomány gondnokságának jövő hónapban lesz pénze. Nyomban tanácsoltam Andráskeynek, hogy ebből neked is juttasson néhány ezer db borítékot [a rendezéshez]. Megkértem, hogy egész bizalmasan szerezz be számomra az itthon hiányzó levéltári anyag jegyzékét. Remélem, karácsonyi ajándéknak meglesz.”*⁶⁸

Fügedi Erik miniszteri biztos Andráskey Jenő Szombathelyen székelő hitbizományi gondnoknak 1947. november hó 26-án írt levelében beszámol a levéltár megmentéséről: *„A 4450/1945. M. E. sz. rendelet értelmében a körmen-di Batthyány Strattmann kastély kallódó műtárgyait és kiszórt levéltári és könyvtári anyagát a Miniszteri Biztosság már [az] 1945. évben megóvás céljából összegyűjtötte és Körmenden raktározta be. Folyó évi augusztus hó folyamán a megmentett levéltári anyagot a keszthelyi Darnay Múzeumba szállítottuk le, ahol az ömlesztett szemetes és selejtes levéltári anyagot Iványi Béla ny. egyetemi tanár felügyeletére bíztuk.”*⁶⁹

értelmezhető (Vö.: 1948. évi XXVIII. törvénycikk az elhagyott javak kérdésének rendezéséről). Ez összességében azt bizonyítja, hogy a hitbizományi jelleg körül nem volt tiszta a felfogása a miniszteri biztosnak, mert egyszerre, egy bekezdésen belül állítja a magántulajdont, és hitbizományi tulajdont.

⁶⁶ Uo. 69.

⁶⁷ MNL OL XIX-I-13-709/1949.

⁶⁸ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár, Iványi Bélához írt levelek, Ms 5300/238 I-II.

⁶⁹ MNL OL XIX-I-13-2. d. 400/1947.

1947 nov. 28-án Varga Jenő, a Batthyány Lajos által alapított hitbizománynak a szombathelyi törvényszék által 1946-ban kinevezett gondnoka a Veszélyeztetett Magángyűjtemények miniszteri Biztosának írt levelében azt kéri, hogy *„az Országos Levéltárban lévő könyvek jegyzékének a hitbizomány költségére való lemásolását, annak megküldését és a tulajdonjog elismerését ugyancsak kérem igazolni. Egyben felkérem Miniszteri Biztos urat, hogy a könyvtár és levéltár anyagának más szerveknek való átadását szíveskedjék megtiltani és elrendelni, hogy írásbeli hozzájárulásom nélkül azok senkinek ki nem adhatók.”*⁷⁰

A szombathelyi törvényszék mint hitbizományi bíróságnak a szombathelyi pénzügyigazgatóság számára küldött 1949. ápr. 25-i kiadmánya az 1949. évi VII. törvény, a Batthyány Lajos által alapított hitbizomány államosításának végrehajtásáról szól. Felsorolja az ingóságok típusait (a levéltár szerepel elsőként, majd könyvtár, fegyvertár) és nyugtázza, hogy *„az államra átszállott hitbizományi ingók az 1949: VII. tc. 8. §-a értelmében közgyűjteményekben helyezendő el”*, és ezek többsége közgyűjteményben van már. *„Az említett miniszteri biztosság 400/1947. számú értesítése szerint a megmentett levéltári anyagot a kerszthelyi [!] Darnay Múzeumban helyezték el, ahol ez Iványi Béla ny. egyetemi tanár felügyelete alatt áll.”*⁷¹

Fügedi Erik miniszteri biztos 1949. május 27-én javasolta a vallás- és közoktatási miniszternek a Keszthelyen elhelyezett levéltárak összevonását: *„[...] az 1949. VII. hitbizományok megszüntetéséről szóló tc. is egész új helyzetet teremtett. A Festetics családi levéltár, amelyet múlt év folyamán a külügyminiszter rendelkezése elhagyottnak nyilvánított és amely ezen eljárás során az Országos Széchényi Könyvtárnak adatott át kezelésre az Elhagyott Javak Kormánybiztossága, ugyanúgy az állami kincstár tulajdonába kerül, mint a múltban elhelyezett Batthyány levéltár. Kézenfekvő volna tehát ennek a két levéltárnak [...] egymás mellett, egységes vezetés alatt történő felállítását.”*⁷²

A Batthyány hitbizományi iratokból látható, hogy nem lehet az iratok közül kiragadni egyes darabokat és azzal érvelni bizonyos álláspont mellett, hanem valamennyi irat ismeretében, az egymásnak olykor ellentmondó iratok együttes értelmezésével lehet az idők folyamán is változó jogi álláspontot megfogalmazni. Megállapíthatjuk tehát, hogy 1) a családi levéltár összetartozó iratok megbonthatatlan egysége, 2) ha hitbizományt alapít a család, akkor a családi levéltárba kerülnek a hitbizomány iratai, valamint a családi levéltárban levő iratok egy része is a hitbizományi vagyonnra vonatkozik, 3) a családi levéltárak természetes módon mindenkor a családi vagyonnal együtt mozogtak, hiszen annak jogbiztosító dokumentációját tartalmazták.

Ebből egyenesen következik, hogy a családi levéltár általában a hitbizomány részévé vált.

⁷⁰ MNL OL XIX-I-13-414/1947.

⁷¹ MNL OL XIX-I-13-709/1949.

⁷² MNL OL XIX-I-13-727/1949. Kiadva Nagy: i. m. 76.

Mivel a Batthyány-levéltárat minden érdekelt fél – a miniszteri biztos, a hitbizományi gondnok, közgyűjteményi vezetők, a levéltári anyag rendezője – a hitbizomány részének tekintette a könyvtárral, fegyvertárral és képtárral együtt, a felsorolt bizonyítékok alapján a Batthyány hercegi levéltár hitbizományi jellegét a Magyar Nemzeti Vagyonkezelő Zrt a 483/2014. (X. 27.) VIG. sz. határozatával igazolta: „a vizsgált dokumentumok a Batthyány-hitbizományi könyvtár és levéltár kapcsán a Magyar Állam tulajdonjogának fennállását támasztják alá.”

Az Erdődyek két vépi hitbizományi alapítólevele (1873) nem említi a levéltárat. Azt írja, hogy a királyi jóváhagyás után az ingatlanokkal együtt leltározni és becsülni kell az összes épületet, gazdasági felszereléseket: „bútorzat, asztali és egyéb készletek, ékszerek, képtár, könyvtár, királyi kisebb haszonvételek, jogok, javadalmak és bármi névvel nevezendő egyéb tartozmányok.”⁷³ Az igazságügyminisztériumi iratokban található, keltezetlen, a birtokos 62 éves korából következően 1927-ben vagy 1928-ban felvett 12 pontos kérdőív 10. pontjának kérdésére, amely elsősorban a hitbizomány terhére kérdezett rá – *A hitbizományi törzsvagyonhoz tartozó, nem haszonhajtó jelentékenyebb vagyontárgyak: történeti vagy művészeti becsértékkel bíró várak, gyűjtemények, műemlékek vagy ilyen becsértékkel nem bíró kastélyok, lakóházak, parkok és azok évi fenntartási költsége* – a gépelt válasz: „vépi törzsvár: képtárral (80 drb olajfestmény és rézkarcgyűjtemény), antik bútorok és egyéb műtárgyak gyűjteménye. Régi levéltár, régi kocsik gyűjteménye, könyvtár. 70 holdas angolkert nagy üvegházakkal. Bakófai kastély 15 holdas parkkal, Szöllősi kastély 15 holdas parkkal.” Az 1882-es hitbizományi leltárban a XXIV. tétel „A levéltárban” található értékes díszkard leírása, gyémánt- és rubinköveinek részletezése, de iratokról nem esik szó.⁷⁴ A levéltárat 1920-ig Monyorókeréken őrizték, akkor hozta a vépi várkastélyba Erdődy Sándor, aki később Bakófán kívánta a családi levéltárat elhelyezni. A terv nem vált valóra, 1944-ig a vépi kastélyban maradt, ekkor menekítették Bakófára, majd innét a Szombathelyi Székeskáptalan magánlevéltárába. Az iratok nagy része az 1944–1945-ös években erősen megrongálódott. A Magyar Országos Levéltár restaurálta a pusztulásnak indult iratanyagot. Restaurálás után az anyag átmeneti jelleggel a Vas Megyei Levéltárban maradt. 1971-ben Erdődy Ferenc úgy a restaurált, mind a káptalani magánlevéltárban lévő iratokat a Vas Megyei Levéltárnak adta megőrzésre. Erdődy Ferenc 1983. március 30-án bekövetkezett halála után fia, Erdődy László az iratokat a Pannonhalmi Főapátság levéltárában helyezte el letétként.⁷⁵ A levéltár ugyanakkor szerepelt az Országos Levéltár által 1949. januárban a hitbizományi levéltárak-

⁷³ Östör – Petrovay: i. m. II. 86.

⁷⁴ MNL VaML VII. 1. d.-ee-7.

⁷⁵ Kapossy János 1945. aug. 20-ai jelentése Vas és Sopron vármegye köz- és magánlevéltárainak állapotáról és védelmükre megtett intézkedésekről. MNL OL XIX-I-13-106/1946; MNL VaML, A monyorókeréki gróf Erdődy család iratai, XIII. 10. Fondleírás: <https://mnl.gov.hu/mnl/vaml/fondjegyek>.

ról készített listáján.⁷⁶ Mivel Erdődy Ferenc nem hagyta el az országot, hanem helyben maradt és nagyon sokat tett azért, hogy a vépi kastély növényvilága épségben megmaradjon,⁷⁷ továbbá a levéltárat is megmentette a szovjetek bevonulásakor, és mivel arról később is maga kívánt gondoskodni, a hitbizományi törvény ellenére tiszteletben tartották a tulajdonos kívánságát. Figyelemre méltó, hogy ilyen, teljesen kivételes esetek is előfordulhattak.

Az előzőekhez hasonló szerkezetű volt a *Festetics* hitbizományi levéltára. Az 1765-ben alapított keszthelyi és dégi hitbizományok alapítólevelében annyi olvasható, hogy az alapítólevelé egyik példánya „az Archivumba conserváltassék”, a másik pedig hiteleshelyhez kerüljön.⁷⁸ A dégi levéltár a kastéllyal együtt 1945-ben elpusztult, a tulajdonos család külföldre menekült. A keszthelyi családi és hitbizományi levéltár (a magába olvasztott korábbi archivumokkal, pl. a Gersei Pető-levéltárral) ugyanakkor megmaradt, és 1951–1952-ben „a hitbizományok államosításával kapcsolatban az iratanyagnak az Országos Levéltár megőrzésébe való átvétele vált szükségessé.”⁷⁹ Mint láttuk, még ezt megelőzően, Fügedi Erik idézett 1947. évi levelében is hitbizományi levéltárként szerepel a keszthelyi archivum. A családi levéltárban a „család egyetemét érintő iratok” között megmaradtak a hitbizományi iratok, így az 1936-os törvény végrehajtásának iratai is. Festetics György herceg 1937. november 6-án terjesztette be a nagykanizsai hitbizományi bírósághoz a kimutatásokat és sorolta fel a hitbizományi kööttségben megmaradó javakat. „Tekintettel azonban arra, hogy a hitbizományban megmaradó keszthelyi kastély nagyságánál s műbecsű mivoltánál fogva, a hozzátartozó 72 kat. hold nagyságú parkkal és kerttel együtt tetemes fenntartási költséget igényel, indokoltnak vélem a T. 2. §-ának 5. pontja alapján a keszthelyi kastély és kert fenntartási költségeinek fedezésére szükséges jövedelem biztosítására további 5000 korona kataszteri tiszta jövedelemmel bíró mezőgazdasági földterületet Keszthelyen, a hitbizományi kööttségben megmaradó mezőgazdasági területekkel összefüggésben, a hitbizomány állagában ugyancsak meghagyni. Sőt, tekintettel arra, hogy e keszthelyi kastélyban van a hitbizomány nagy értékű, több incunabulummal rendelkező, eredetileg 30 000, ma már közel 40 000 kötetből álló könyvtára, s ugyanott van a magyar történetírásnak gazdag kútforrását képező családi levéltár is (többek között 50 drb., [az] Árpádok korából származó és közel 3000 drb. középkori oklevéllel), szükségesnek és indokoltnak vélem a T. 2 §-ának 6. pontja alapján e családi gyűjtemények és a közérdekű vagyontárgyak fenntartásának költségeire további 3523 korona 93. f. kataszteri tiszta jövedelemmel bíró mezőgazdasági területnek a hitbizományi

⁷⁶ MNL OL Y 7-38/1949.

⁷⁷ Erdődy Ferenc: Adalékok a vépi kastély és park történetéhez. *Savaria - A Vas Megyei Múzeumok értesítője*, 5–6. (1971–1972) [Szombathely, 1975], 79–113. 1952-ben Pecölre költözött.

⁷⁸ Östör – Petrovay: i. m. II. 123.

⁷⁹ Bakács István: *A Festetics család keszthelyi levéltára*. Budapest, 1955 /Levéltári leltárak 1./, 7.

kötöttségbe leendő fentartását ugyancsak javaslatba hozni.⁸⁰ A hitbizományi kötöttség alatt maradó vagyontárgyak tételes kimutatásában a 667. tétel „A könyvtárteremben lévő összes könyvek” a zenei és metszetgyűjteménnyel. Ezt követi mintegy kiegészítésként a levéltár körülbelül egy gépelt oldalas, csak a nagyobb egységeket felsoroló leltára a következő címmel: „*herceg Festetics család keszthelyi levéltárának anyaga annak megjegyzésével, hogy ezen anyag ezideig a hitbizomány leltárába beiktatva nem lett. Van összesen 2897 középkori oklevél [...].*” A vége pedig ez: „*Jelentékeny a Festetics család tolnai ágának levéltára, mely ugyancsak a keszthelyi levéltárban van 1908 óta. Ez idő szerint még rendezetlen, legnagyobb részét XVII–XIX. századi anyagot tartalmaz.*”⁸¹ Itt is az figyelhető meg, hogy a levéltárral korábban különösebben nem foglalkoztak, elvben a hitbizomány részének tekintették, de csak 1936 után vették nyilvántartásba, akkor is csak nagy vonalakban.⁸²

A hitbizomány és levéltár kapcsolatának harmadik típusát azok a családi levéltárak képezik, amelyek nem tagozódtak be a hitbizomány intézményébe, mert többnyire alapítványi formában, a hitbizománytól függetlenül a nemzetségtagok közös kezelésébe kerültek az idők során. A két legjellegzetesebb példa a Károlyi és a Széchényi család levéltára. A Károlyi család különböző ágai sajátos módon gondoskodtak a nemzetségi levéltárról az 1877. augusztus 8-án kelt alapítványukban.⁸³ A család 1876–1877-ben három hitbizományt is alapított (Füzérradvány, Fót, Debrő),⁸⁴ a levéltárat pedig egyikhez sem sorolták, nem is szerepel az alapítólevelekben, hanem néhány hónappal később közös fenntartásban hagyták Budapesten. Az alapítvány kamataiból fizették a levéltárnokot, aki az egész nemzetség tisztviselője volt. A Károlyi-levéltárat a VKM 1612-4/1951. VII. 4. sz. rendeletével teljes egészében nemzeti érdekű magánlevéltárrá nyilvánította. A Felsőoktatási Minisztérium 1950. évi 29. sz. tvr. 18. §. (4) bekezdése alapján a Levéltárak Országos

⁸⁰ MNL OL, Magánlevéltárak, Festetics család, P 236-IV.-b.-1.

⁸¹ Uo.

⁸² Az Igazságügyminisztérium anyagában csak a hitbizományi vagyonrendezésről, hitbizományhoz tartozó egyes ingatlanok (különösen Hévízgyógyfürdő) hitbizományi kötöttség alóli feloldásáról van szó az ügyiratokban, a hitbizományi kötöttség alatt maradó ingatlanok és ingóságok aktái nem maradtak fenn. Az 1928-as kérdőívet megtaláltam, fentebb idézett nevezetes 10. pontja szerint: „A hitbizományi törzsvagyonhoz tartozó, nem haszonhajtó jelentékenyebb vagyontárgyak: történeti vagy művészeti becsértékkel bíró várak, gyűjtemények, műemlékek vagy ilyen becsértékkel nem bíró kastélyok, lakóházak, parkok és azok évi fenntartási költsége”. A gépelt válasz: „1. keszthelyi kastély, 2. berzencei kastély, 3. Budapesten VIII. Eszterházy utca 26. sz. palota, 4. két műemléket képező templom, 5. 50 000 kötetből álló könyvtár, 6. 500 000 drból álló okmány és levéltár, 7. rézmetszetek, festmények, szobrok, 8. 100 cat. hold park Keszthelyen – 30 cat. hold park Berzencén, Összes évi fenntartási költség: 120 000 pengő.” MNL OL K 579-486 (Festetics).

⁸³ MNL OL, Károlyi család, A levéltár irattára, Vegyes iratok, P 405 b. 2. t. A levéltár alapítvány alapító levele 1877. Pettkó Béla – Éble Gábor: *A nagykárolyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története*. I–II. A család megbízásából kiadja gróf Károlyi László. Budapest, 1911. A levéltári alapítványról: II. kötet, 189–190.

⁸⁴ Östör – Petrovay: i. m. II. 161.

Központja 1953. április 27-én a Károlyi-levéltár közlevéltárban való elhelyezését rendelte el (083/1/1953. szigorúan titkos rendelet).⁸⁵

A Széchényi család régi levéltárát már a 18. században gondozásba vették a család tagjai, gondoskodtak elhelyezéséről, levéltáros kinevezéséről és az iratanyag rendezéséről. Amikor gr. Széchényi Ferenc 1814-ben megalapítja hitbizományait, a levéltár az ügyben egyáltalán nem szerepel. A levéltárat teljesen külön kezelték a hitbizománytól. *„Ferenc fiai közül Lajos (1781–1855) a horpácsi, csokonyai, nagydorogi uradalmak és a segesdi hitbizomány ura, Pál (1789–1871) a Sopron- és Vas megyei kisebb birtokon kívül a marcali és tarnócai uradalmat, valamint az iváni hitbizományt kapja s végül István (1791–1860) Nagycenk, Hegykő, Hidegség s más Sopron megyei birtokok, valamint a pölöskei hitbizomány tulajdonosa. E három birtoktest a XIX–XX. század folyamán Széchényi Lajos, Pál és István leszármazói között elaprózódott. A nemzeti levéltárba a XIX. század második felétől csupán egyes családtagok (főként Ferenc fia Pál leszármazóinak) személyi, valamint közéleti tevékenységével kapcsolatos iratai kerültek, holott ezek beszolgáltatását a családtagok 1902-től tartott évi összejövetelei ismételten sürgették. E családi összejövetelek jegyzőkönyvei, valamint a családtagok születési, házassági, halálzási anyakönyvi kivonatai azonban rendszeresen beküldettek a levéltárba. A birtokjogi és birtokigazgatási iratok összegyűjtésére azonban kísérlet sem történt, ezek az iratok az egyes birtokrészek központjában levő kastélyokban maradtak.”*⁸⁶ A hitbizományi uradalmi levéltárak feltehetően szétszóródtak, elpusztultak. A 17. század vége óta a folyamatosan gyarapodó családi levéltár fenntartására, elhelyezésére és kezelésére Széchényi Ferenc különös gondot fordított a végrendeletében. Az archívumot 1833-tól kezdve a soproni Széchényi-palotában, kifejezetten a levéltár számára épített helyiségekben tárolták. Fenntartása azonban a század vége felé már gondot jelenthetett a családnak, ezért 1895-ben *örökletétként* felajánlották a Magyar Nemzeti Múzeum számára. Az iratanyag ekkor a Múzeum ún. 32-es szobájából nyíló mellékteremben kapott helyet. Innen 1926-ban került át a Magyar Országos Levéltár Bécsi kapu téri épületébe, ahol ma is eredeti rendjében található.⁸⁷ Értelemszerűen az igazságügyminisztériumi anyagban a levéltárról egyáltalán nem esik szó, a könyvtár viszont része volt a hitbizománynak.

⁸⁵ MNL OL, Levéltárak Országos Központja, TÜK iratok, XIX-I-18-b-1953-Biz-24/2.

⁸⁶ Bakács István: *A Széchényi család levéltára*. Budapest, 1958 /Levéltári leltárak 5./, 3.

⁸⁷ Künstlerné Virág Éva: *A Széchényi család levéltára és levéltárosai a 18–19. században*. *Soproni Szemle*, 2011. 2. sz. 156–177. Ballabás Dániel: *A Széchényi nemzetség szerepvállalása Széchényi István kultuszában a Horthy-korszakban*. *Turul*, 2016. (89. kötet) 21–22.

5. A családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról szóló 1936. évi XI. törvénycikk hatálybalépését követően mi történt a hitbizomány részét képező családi levéltárakkal, azok hitbizományi kötöttség alatt maradtak-e, vagy sem?

Az 1936. évi XI. törvény nem beszél a hitbizományi levéltárról, könyvtárról, ezeket láthatóan a családi gyűjtemények körébe sorolja. A törvény 2. §. 6. szerint „a családi gyűjtemények, műkincsek, régiségek, műemlékek és egyéb közérdekű családi vagyontárgyak a megőrzésükre rendelt vagy arra alkalmas épülettel, valamint a fenntartásuk költségének fedezésére szükséges jövedelmet biztosító legfeljebb annyi mezőgazdasági terület, amennyinek a kataszteri tiszta jövedelme ötezer koronánál nem több” a törvény hatálybalépésének időpontjában fennálló hitbizományhoz tartozó vagyonból továbbra is hitbizományi kötöttség alatt maradnak.⁸⁸

A cikkely indoklása szerint:

„A közérdekű családi gyűjtemények, műkincsek, régiségek, műemlékek és a megőrzésükre szolgáló épületek kötöttségben tartását kulturális közérdek követeli. Minthogy azonban ezek nem jövedelmező vagyontárgyak és fenntartásuk költséggel jár, az előző pontban kifejtettekhez hasonló okokból itt is indokolt a kötöttség alatt maradó mezőgazdasági területet annyival kiegészíteni, amennyinek a jövedelme a fenntartás költségeire fedezetet nyújt, de ismét csak bizonyos szűkebb határok között.”⁸⁹

A törvényjavaslat vitája során a következőképpen merült fel a levéltár: „8. A 2. §. 6. pontjának első sorából a »közérdekű« szó törlését javasolja a bizottság, mert például a ma még közérdekűnek nem tekinthető családi levéltárak is bizonyos idő elteltével közérdekűekké válhatnak, következésképpen az ilyen levéltárak felszabadítása is kulturális közérdekbe ütközhetné.”⁹⁰

Még egy ide vonható hely idézhető:

„64. §. Ha a hitbizomány jogi kötöttsége megszűnik, gondoskodni kell arról, hogy a hozzá tartozó családi gyűjtemények, műkincsek, régiségek, műemlékek és egyéb közérdekű családi vagyontárgyak fenntartása és megőrzése, amennyiben közérdekből kívánatos, a jogosultak hozzájárulásával e tárgyaknak közgyűjteményben elhelyezése, alapítvánnyá alakítása útján vagy más alkalmas módon lehetőleg biztosítva maradjon. Az e végből szükséges eljárást a vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1929:XI. törvénycikk rendelkezéseinek megfelelően rendelettel szabályozza.”

⁸⁸ <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93600011.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D41>

⁸⁹ *Képviselőházi irományok*, 1935, III. kötet, 104–196. sz. Irományszámok 1935–110. Törvényjavaslat a családi hitbizományról és a hitbizományi kisbirtokról, 121. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KI-1935_03/?pg=100&layout=r

⁹⁰ *Képviselőházi irományok*, 1935. III. kötet. 104–196. sz. 246.

A 3. §. szerint a hitbizományi birtokos a törvény hatálybalépésétől számított hat hónap alatt két példányban kimutatást köteles készíteni azokról a vagyontárgyakról, amelyeknek a 2. §. értelmében hitbizományi kötöttségben tartását, másrészt azokról, amelyeknek felszabadítását kéri. A hitbizományi bíróság a kimutatást egybeveti a tényleges állapotnak megfelelően kiigazított és kiegészített hitbizományi leltárral.

A törvény tehát nem írta elő leltár készítését. Az Igazságügyminisztérium anyagában fennmaradt hitbizományi iratok és a hitbizományi bíróságok megmaradt iratainak áttanulmányozása során arra a következtetésre jutottam, hogy a kért kimutatást az illetékes megyei törvényszékek mint hitbizományi bíróságok elkészítették és megküldték a minisztériumnak. Az ingóságok vonatkozásában egyetlen hitbizomány esetében sem fordult elő, hogy a „családi gyűjteményeket” felszabadították volna a kötöttség alól, azok rendszerint megmaradtak hitbizományi kötöttségben. Mivel ezek nem hasznot hajtó, hanem költségeket felemésztő természetűek voltak, azokat az ingatlanokat, amelyek ezek fenntartását biztosították (pl. a Batthyányak esetében a körmendi vár), minden esetben meghagyták a hitbizomány részeként. A fennmaradt kimutatások felsorolják a felszabadított ingatlanokat, amelyek egyike sem állt kapcsolatban a családi gyűjteményekkel.

A levéltárak megítélésének fontos eleme volt, mint láthattuk a Batthyány-leltárakban, hogy nem kerülhettek kereskedelmi forgalomba, ezért anyagi értéket nem tulajdonítottak neki. A levéltárat nem tekintették a többi kinccsel egyenrangú értékűnek 1945 után sem. Rudnay Gyula nyomozó 1949. június 17-ei jelentése a Fejér megyei hitbizományok államosításáról egyáltalán nem említi a levéltárakat, olyan esetekben sem, amikor egyértelmű, hogy volt ilyen. Lehet, hogy azért, mert már begyűjtötték azokat. Az Eszterházy család csákvári ágának csákvári levéltáráról nem szól a jelentés, ellenben arról igen, hogy „a csákvári kastélyhoz nagyjértékű (bútor, képtár stb.) gyűjtemények tartoztak.”⁹¹

A központi adminisztráció viszont teljesen tisztában volt azzal, hogy a családi gyűjtemények jelentős mértékben tartalmazhatnak hitbizományi kötöttség alá tartozó kulturális javakat. Amikor 1949 elején (feltehetően január 12-én) a VKM-ből utasították a közgyűjteményi vezetőket, hogy készítsenek kimutatást a gyűjtőkörükbe tartozó hitbizományi gyűjteményekről – nyilván a hitbizományokat megszüntető törvény előkészítéséhez –, az Országos Levéltár is kapott felszólítást, a levéltárak kimutatását Borsa Iván készítette el. Az ügyirat csak a listát tartalmazza, arról nincs benne szó, hogy ez milyen forrásokból készült el. A lista 38 tételből áll, hiánytalanul tartalmazza azokat a családi és uradalmi levéltárakat, amelyek hitbizományi kötöttség alatt voltak, vagy lehettek. A listán természetesen szerepel valamennyi eddig szóba kerülő levéltár, a nádasdladányi is: „Nádasdy család Nádasdladány (Fejér) 1946 óta az Országos Levéltárban mint ideiglenes letét”. Ezek a listák szolgálták alapul ahhoz, hogy a minisztérium 1949. május 6-án utasítsa a

⁹¹ MNL OL XIX-I-13-751/1949.

Veszélyeztetett műkincsek miniszteri biztosát, Fügedi Eriket, hogy az 1949. évi VII. tc. 8. §. 1. és 3. pontjában foglaltakra hivatkozva „haladéktalanul és megfelelő körültekintéssel mielőbb gondoskodják az eddig hitbizományi tulajdonban volt” műkincsek ideiglenes hatósági őrizetbe vételéről, és szükség esetén azok közgyűjteményekbe való megfelelő szállításáról.”⁹² A miniszteri biztosság iratanyaga teljes mértékben alátámasztja: mindent megtettek annak érdekében, hogy felkutassák és közgyűjteménybe vigyék az akkor még megmenthető levéltári anyagokat.

6. Esetpélda: a Nádasdy család levéltára része volt-e a hitbizománynak?

Az 1949. évi VII. törvény a hitbizományok megszüntetéséről:

1. §. A családi hitbizomány és a hitbizományi kisbirtok intézménye a jelen törvény hatálybalépésével megszűnik.

2. §. A fennálló családi hitbizományokhoz tartozó vagyon a hitbizományi kööttség alól felszabadul és - a 3. §-ban foglalt kivételekkel - az 1948. évi július hó 27. napján fennállott leltári állapot szerint állami tulajdonba vétetik.

3. §. (1) A hitbizományi kööttség alól felszabaduló vagyomból az eddigi hitbizományi birtokos tulajdonába kerülnek a következő vagyontárgyak:

a) a mezőgazdasági ingatlanok és azok felszerelése, valamint a mezőgazdasági ingatlanokon lévő gazdasági épületek és lakóházak, amennyiben azok a földreform során igénybe nem vették;

b) a bútorok és egyéb házi felszerelési tárgyak, amennyiben azok nem műtárgyak;

c) az 1946. évi II. törvénycikk alapján visszajuttatott vagyontárgyak.

A Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1950. évi 29. számú törvényerejű rendelete a levéltárakról (1950. VII. 30.) a létrehozandó kerületi állami levéltárak hatáskörébe utalta a hitbizományi levéltárak átvételét.⁹³ A végrehajtási utasításban (1950. VIII. 8.) ez szerepel: „Az 1949. évi VII. törvény értelmében állami tulajdonba került volt hitbizományi levéltárak közül a központ által kijelölt országos jelentőségű hitbizományi levéltárak anyagát az országos levéltárban, a többi hitbizományi levéltár anyagát pedig az őrzés helye szerint illetékes megye közlevéltári anyagával [8. §. (2) bekezdés] együtt kell az állami kerületi levéltárak megszervezéséig kezelni.”⁹⁴

Fentebb láttuk, hogy az Esterházyak vagy Batthyányak esetében miként egészítették ki egymást a különböző helyeken fennmaradt (családi levéltár, hitbizományi bíróság levéltára és az Igazságügyminisztérium levéltára) hitbizományi jellegű iratok. A Nádasdy család nádasdladányi hitbizományával kapcsolatban egészen más

⁹² MNL OL XIX-I-1-h-110-3-212571-1949.

⁹³ „Átveszik a Központ kijelölése alapján az 1949. évi VII. törvény értelmében állami tulajdonba került volt hitbizományi levéltárak anyagát.”

⁹⁴ Magyar Közlöny, 1950. 135.

a helyzet. A Nádasdy-levéltárat a család kezelésében 1863-ig Lepsényben őrizték, ahonnan Agárdra került. Innen szállították át 1878-ban Nádasdladányba, ahol Károly János végezte a rendezési munkákat.⁹⁵ Az iratokat később némiképp átrendezték, a missiliseket külön sorszámozták a tárgyilag rendezett iratoktól. Hogy ez mikor történt, arról nem rendelkezünk információval. Az ekkor készült elenchesok másolatai megvannak, az eredetiek hollétéről viszont nem tudunk. A Nádasdy családi levéltárban hitbizományi leltárak nincsenek, sőt a más családoknál megszórt hitbizományi iratok sem maradtak meg. A hiányt a nádasdladányi levéltár Budapestre kerülése magyarázhatja meg.

Tudjuk, hogy 1944–1945 fordulóján a kastélyt kifosztották, a könyvtári anyag jelentős károkat szenvedett. A levéltár értékesebb, régi része be volt falazva, ezért menekült meg a pusztulástól.⁹⁶ Az igazságügyminisztériumi anyag tanúsága szerint még 1944 őszén is folyamatban voltak hitbizományokkal kapcsolatos ügyek a Nádasdy-hitbizománynál, ezért valószínűsíthető, hogy a levéltár napi ügyekkel foglalkozó része (az „irattár”) nem volt elfalazva, ezért az iratanyag a harcok során elpusztulhatott, elkallódhatott.

Ami az Országos Levéltárába bekerült, arról a következőket tudjuk:

1946 májusában Jankovich Miklós Fejér megyei ny. főispán (gr. Nádasdy Ilona férje, özv. gr. Nádasdy Ferencné sógora) látogatást tett Jánossy Dénesnél, a Magyar Nemzeti Múzeum elnökénél, és szóban, ideiglenes letétként felajánlotta a Nádasdy-levéltárat, könyvtárat és képtárat a közgyűjteményeknek.

A Veszélyeztetett Magángyűjtemények Biztossága számára kiutalt 250 millió pengőt felhasználva, májusban és júniusban a múzeum alkalmazottjai összesen hét alkalommal szálltak ki és szállították be a levéltárat, a könyvtárat és a képtárat.

⁹⁵ Károly János: Oklevelek gróf Nádasdy Ferencz nádasd-ladányi levéltárából. A Székesfehérvári Országos Kiállítás alkalmából közzéteszi Károly János. H. n., é. n. [1879], 3–4.

⁹⁶ „Nádasdy Ferenc, aki a honvédségnél mint századparancsnok szolgált, 1944. október 26-án Kiskunfélegyháza közelében elesett. Az ezt követő szomorú eseményekről beszéljen a kortárs és családtag, Jankovich Miklós: »Még magyar földön tombolt a harc, amikor a nádasdladányi kastély berendezése és a család több nemzedéke által szerzett és féltve őrzött műkincsjellegű emlékei egy fosztogatás áldozatává lettek. Az 1944. december első napjaiban Nádasdladány községben beszélő német feldherrenhalle hadosztály egy alakulatának katonasága behatolt a kastélyba, annak berendezését teherkocsikra rakta és azon ürügy alatt, hogy a kibombázott német lakosság kártalanítására fordítják, elszállította. Ennek a pusztításnak e sorok írója már csak 1945. május havi ottléte alkalmával lehetett szemtanúja, amikor mint a kiskorú árvák gondnoka, Ladányban megjelenve, a kastély szobáit üresen találta, egyedül az ősök csarnokába faburkolatban foglalt családi képek és a bejárati ajtaján elfalazott családi levéltár volt eredeti helyén, az értékes könyvtár megmaradt könyvei a padlón halomra-hányva heverték az időjárásnak kitett ablaktalan szobában. Ezeket az értékeket sikerült röviddel utána a Nemzeti Múzeumba beszállíttatni.« A bútorok és kincsek elrablása után így menekítették az ősök képmásait a Történelmi Képcsarnokba. A szintén megmaradt családi irattárat átadták a Magyar Országos Levéltárnak, a könyveket a Természettudományi Múzeum könyvtárának.» Sisa József: A nádasdladányi Nádasdy-kastély. Művészettörténeti Értesítő, 2000. 1–2. sz. 44.

A levéltár beszállítását dr. Fügedi Erik, az Országos Levéltárhoz beosztott tanár felügyelte.

A három tonna tehergépkocsira való levéltári anyag eredeti őrzőhelyén, az orosz bevonuláskor – a tároló egységekből való kidobálás miatt – szenvedett kisebb károkat. A levéltárat két ütemben (1946. május 29-én és 1946. június 12-én) szállították be az Országos Levéltárba ideiglenes letétként. Az ügyirat letéti szerződést nem tartalmaz. Az átadás-átvétel során iratjegyzék nem készült.

Az összesen 8,5 tonna könyvtári anyag ideiglenesen az Iparművészeti Múzeumba került.

A három tonna képtári anyag ideiglenesen a Történelmi Múzeumba és az Országos Szépművészeti Múzeumba került dr. Vayer Lajos osztályvezető irányítása mellett.

Az átadás-átvételkor az iratanyag terjedelmét nem rögzítették, tételes jegyzék nem készült.

A gyarapodási és a letéti naplóban nem szerepel, mert a bekerüléskor az Országos Levéltár nem vezetett ilyen nyilvántartást, letéti szerződés nem áll rendelkezésre.⁹⁷

Sajnos a székesfehérvári hitbizományi bíróság iratanyaga 1945-ben megsemmisült, a Fejér Megyei Levéltárba csak néhány töredék anyag került be,⁹⁸ pedig jelentős hitbizományi birtokállomány volt Fejér megyében. 1853-ban a Nádasdy, 1856-ban a Batthyány, 1875-ben az Eszterházy (Csákvár), 1877-ben a Károlyi, 1879-ben a Zichy (Aba) család létesített hitbizományi birtokokat. Ez a hitbizományi leltárak pusztulása miatt fájó, de nem pótolhatatlan veszteség.

Ugyanakkor megállapítható, hogy az Igazságügyminisztérium levéltárában az említett hitbizományi iratok között megtalálható a Nádasdy család csomója, amelyben hiánytalanul fennmaradt a Nádasdy-hitbizományok minden olyan ügye, amely a székesfehérvári királyi törvényszék mint hitbizományi bíróság hatáskörébe tartozott: minden leltározási, állagváltoztatásról, első- és másodszülöttséget érintő örökösödési ügyről külön ügyirat készült 1884 és 1944 között.⁹⁹ Az alábbiakban ennek az állagnak az iratait ismertetjük, amiből rekonstruálható a nádasladyi levéltár hitbizományi jellege. Ezek a következők:

⁹⁷ MNL OL XIX-I-13-147/1946., MNL OL-XIX-I-13-90/1946.; MNL OL Y-222/1946.

⁹⁸ MNL OL, Fejér Megyei Levéltár, Székesfehérvári Királyi Törvényszék iratai, Polgári peres és peren kívüli iratok (1860–1951) VII. 1. c. Az 1,68 ifm anyagban egy eset maradt meg: a Zichy Rafael és Zichy Domonkos között a felsőszentiváni hitbizományra kötött teljhatalmú vagyonkezelési szerződés törvényszéki jóváhagyási ügye 1944-ből. Köszönet Czecz Balázsnak és Bödő Istvánnak az információért.

⁹⁹ MNL OL K 579-493 (Nádasdy). Az alábbiakban már nem hivatkozom rá.

A magyarországi családok hitbizományi iratai között teljesen egyedülálló a Nádasdy család hitbizományi anyagában fennmaradt gróf Nádasdy Ferenc földbirtokos felajánlási okirata 1890. május 1-ről.¹⁰⁰

1891. június 23. Gróf Nádasdy Ferenc földbirtokos folyamodványa, amelyben királyi jóváhagyást kér, hogy a mellékelt leltárban felsorolt ékszereket, műkincseket, ezüstneműeket, képtárt, levéltárt és könyvtárat a néhai gróf Nádasdy Ferenc által 1722-ben alapított elsőszülöttségi hitbizományhoz csatolhassa.

1891. december 20. Szilágyi Dezső igazságügyminiszter kiadmányozza a székesfehérvári királyi törvényszék mint hitbizományi bíróságnak írt levelet, amelyet 28 db mellékletével együtt küldenek el, kérve az 1722. évi alapítólevél másolatát és az érdekelt várományosok és a hitbizományi gondnok jegyzőkönyvileg történő meghallgatását.

Az 1892. február 19-én kelt tárgyalási jegyzőkönyv szerint a hitbizomány, a várományosok és a kiskorú várományosok gondnokai is hozzájárultak a felajánláshoz.

1892. február 25. a székesfehérvári királyi törvényszék mint hitbizományi bíróság elnöke, Daróczy István jelentése az Igazságügyminisztériumnak gróf Nádasdy Ferenc hitbizományi pótalapítás iránti folyamodványa tárgyában.

1892. május 8. Szilágyi Dezső igazságügyminiszter felterjesztése a királyhoz. *„Legkegyelmesebb Uram! Néhai gróf Nádasdy Ferencz 1722. évi február 22-én kelt alapító levelében, első és másodszülött fiága javára két elsőszülöttségi hitbizományt alapított, amely alapítási intézkedésre boldogult VI. Károly király Ő Felségének 1722. évi május 1-én kelt legfelsőbb elhatározásával jóváhagyatott. [...] A most nevezett Gróf Nádasdy Ferencz a 28 darab mellékletével együtt ide hódolatteljesen elé csatolt folyamodványban azt kéri, hogy a folyamodványhoz 2. pont alá csatolt felajánlási okiratban, és az ennek kiegészítő részét képező 1. pont alatti leltárban felsorolt és tüzetesen körülírt ékszereket, ezüstneműeket, műkincseket, könyvtárat, levéltárat, családi kápolnát és képtárat, az általa birtokolt hitbizományhoz csatolhassa.”*

1892. május 19. Ferenc József jóváhagyja a folyamodványt.

1892. május 22. Szilágyi Dezső igazságügyminiszter láttamozza a visszaérkezett királyi jóváhagyást.

1892. május 25. Az igazságügyminisztérium a székesfehérvári királyi törvényszéknek. Értesíti, hogy miután a király jóváhagyta a felajánlási okiratot, értesítse erről Vancsó Gyula ügyvédet. *„Az eredeti felajánlási okirat, a királyi törvényszék hatáskörébe tartozó szükséges intézkedések megtétele után a díszokmány elkészítésénél leendő használat céljából hozzám felterjesztendő.”*

1892. június 2. A székesfehérvári királyi törvényszék mint hitbizományi bíróság elnöke, Daróczy István által kiadmányozott levél az igazságügyminiszternek, amely szerint *„intézkedtünk, s van szerencsénk egyidejűleg az eredeti felajánlási okiratot »A« alatt visszaterjeszteni”*.

¹⁰⁰ Szövegét kiadta Östör – Petrovay: i. m. II. 194–195.

1892. július 4. *„Récsei igazgató úr felhívatik, hogy a mellékelt tervezet és eredeti okirat alapján a díszpéldány elkészítése iránt intézkedjék, és annak elkészültéről annak idejében tegyen jelentést.”*

1892. november 16. Szilágyi Dezső igazságügyminiszter felterjesztése a királynak és a király személye körüli miniszternek a felajánlási okirat díszpéldánynak aláírására.

1892. november 20. Szilágyi Dezső igazságügyminiszter kiadmányozza a királynak szóló levelet, amelyben kéri, hogy a díszpéldányt írja alá.

1892. november 30. A király az ügyiratra ráírja: *„A gróf Nádasdy Ferencz által kiállított felajánlási okiratnak díszpéldányát aláírásommal ellátva visszaküldöm. Kelt Bécsben, 1892. évi november hó 30-án. Ferenc József.”*

1892. december 5. Az igazságügyminisztérium a székesfehérvári királyi törvényszéknek. *„Vonatkozással 1892. évi június 2-án 4825. szám alatt kelt jelentésére, a gróf Nádasdy Ferencz által kiállított eredeti felajánlási okiratot azon felhívással küldöm vissza a királyi törvényszéknek, hogy azt irattárában őrizze meg. A felajánlási okiratnak Ő császári és apostoli királyi Felsége által 1892. évi november 30-án aláírt díszpéldánya innen közvetlenül fog Vancsó Gyula Gyula bupapesti ügyvédnek kézbesíttetni.”*

1892. december 5. *„Récsei igazgató úr felhívatik, hogy a felajánlási okiratnak díszpéldányát Vancsó Gyula budapesti ügyvédnek saját kezéhez elismervény mellett kézbesítse és az elismervényt csatolja az iratokhoz.”*

1892. december 7. Vancsó Gyula ügyvéd gróf Nádasdy Ferencz meghatalmazottja elismervénye arról, hogy a király és az igazságügyminiszter által aláírt díszpéldányt átvette.

Az eljárás tehát teljesen törvényesen zajlott a hitbizományi bíróság bevonásával. Az állagban található iratok között a későbbiekben nem szerepel a felajánlással kapcsolatos ügyirat, holott, ha ezt megváltoztatták volna, akkor a hiánytalanul megmaradt ügyiratokban ennek nyoma kellett volna, hogy maradjon.

Lepsényi, bakonyánási, berhidai ingatlanok leltározásának, valamint más vitás kérdések ügyiratai is megvannak az 1880-as évektől 1944-ig. A különböző ügyekben az eljárások folyamán többször is előfordul a felajánlásra történő hivatkozás, sőt jogvitában később érvként hivatkoznak az eljárásra. Özv. gróf Nádasdy Tamásné 1915. szeptember 18-i előterjesztésében a két hitbizomány egységes volta mellett érvelve – „a Nádasdy család álláspontját” előterjesztve – is tényként beszél arról, hogy Nádasdy Paulai Ferenc ingókra tett felajánlási okiratában az ingókat az összes hitbizományi ingatlanok kiegészítő részeként jelöli meg: *„De hogy az eredetileg 2 ágra alapított hitbizományi vagyron az egyik ág magvaszakadása folytán teljesen megszűnt és egybeolvadás folytán mint elsőszülöttségi hitbizomány kezeltetik, kitűnik a m. kir. Igazságügyminisztérium azon intézkedéséből, hogy midőn gróf Nádasdy Paulai Ferenc 1890. évben az ingókra tett felajánlási okiratában az ingókat az összes hitbizományi ingatlanok kiegészítő részeként jelöli meg és rendeli; a*

felajánlási okiratot öfelsége által jóváhagyatta. Ebből következik, hogy elfogadta az ősalapító gróf Nádasdy Ferenc végrendeletében kifejezett és az utódok által is több ízben hangoztatott azon megállapítást, hogy egyik vagy másik ág teljes kihaltával a két hitbizomány egybeolvadva mindenkor a megmaradt ág elsőszülöttére száll át.”

Az iratok tanúsága szerint a gazdasági válság miatt 1931-ben kezdeményezte a hitbizomány birlalója a nádasladányi hitbizomány ingatlanállománya egy részének hitbizományi kötöttség alóli felszabadítását. Az ezt követő években keletkezett ügyiratok részletesen ismertetik a két hitbizomány történetét, egymáshoz való viszonyukat, és hivatkoznak az ingóságokkal történő kiegészítésre is: *„Az 1890. évben gróf Nádasdy Ferenc királyi jóváhagyással bizonyos ingóságokat csatolt az egységes hitbizományhoz.”*

A vonatkozó iratokban megtalálhatók azok a kérdőívek, amelyeket 1933-ban a hitbizományokra vonatkozó statisztikai feldolgozások céljából készítették a területileg illetékes hitbizományi bíróságokkal (Kérdőív a 33729/1933. I. M. II. számhoz.). A 12 pontból álló kérdőív a hitbizományok, a birtokosok, örökösök alapvető adatait kérdezte. A 7. pont: *„Milyen vagyontárgyakból áll a hitbizományi törzsvagyon (állagvagyon)?”* A nádasladányi kérdőívben az a. pont (az ingatlanvagyon részletes, községek és művelési ágak szerinti leírása után) a következő szerepel:

b. Készpénzből, amelynek összege: -

c. Értékpapírokból, amelyeknek együttes értéke: -

d. Egyéb ingóságokból, éspedig: *ezüstneműek, ékszerek, múkincsek, könyvtár, élő és holt gazdasági felszerelések, amelyek együttes értéke az 1915. évi leltár szerint 1 051 820 Korona 25 fillér* (a dőlt betűs rész a kézzel írt kitöltés a formanyomtatványra).

Az iratok mögött található egy másik, keltezetlen, a birtokos 21 éves korából következtetve 1928-ban felvett 12 pontos kérdőív, amely elsősorban a hitbizomány terhére kérdezett rá. Értelemszerűen sem az ingatlanokra, sem az ingóságokra nem kérdezett rá. A 10. pont kérdésére – *„A hitbizományi törzsvagyonhoz tartozó, nem haszonhajtó jelentékenyebb vagyontárgyak: történeti vagy művészeti becsértékkal bíró várak, gyűjtemények, műemlékek vagy ilyen becsértékkal nem bíró kastélyok, lakóházak, parkok és azok évi fenntartási költsége”* – a gépelt válasz: *„kastély park és műtárgyak évi fenntartási költsége P 32 000.-”*

Az 1936. évi törvény nem írta elő leltár, csak kimutatás készítését egyrészt azokról a vagyontárgyakról, amelyek hitbizományi kötöttség alatt maradnak, másrészt azokról, amelyeknek felszabadítását kérik. A m. kir. igazságügyminiszternek az 1936. évi XI. tv. végrehajtásáról szóló 44.000/1936. 1. M. számú rendelet 63. §. előírta, hogy a hitbizományi bíróság az 1937. évi április hó 15. napjáig a felügyelete alatt álló hitbizományok mindegyikére nézve külön-külön két-két példányban nyilvántartási jegyzéket állít egybe. A nyilvántartási jegyzékben fel kell tüntetni: az első lapon – a név, születési év, foglalkozás és lakóhely megjelölésével – a hitbizományi birtokost, és ha ez nem önjogú, annak törvényes képviselőjét, továbbá ugyanezeknek az adatoknak a megjelölésével a hitbizomány első, második és har-

madik várományosát; a második lapon a T. 35. §-ában meghatározott szolgáltatásra jogosultakat a szolgáltatások tárgyának és értékének, illetőleg összegének megjelölésével; a harmadik lapon pedig a hitbizományi család tagjainak leszármazását feltüntető táblázatot (családfát).

Az Igazságügyminisztérium hitbizományi állagában utóbbi végrehajtásának eredménye hiánytalanul megtalálható. 1937. március 17-én figyelmezteti a hitbizományi bíróságot az Igazságügyminisztérium, hogy a határidő hamarosan lejár, és kérdi: elkészült-e már a kimutatás és a nyilvántartási jegyzék. 1937. április 12-én a bíróság a válaszában kijelenti, hogy a hitbizományi birtokos még nem adta be a kimutatást, a jegyzék készítése folyamatban van, a határidőt nyilvántartják. 1937. április 23-án jelentik az Igazságügyminisztériumnak, hogy a nyilvántartási jegyzék kész, egy példányát felterjeszti nyilvántartás végett. Mind a nyilvántartás, mind a családfa megtalálható az anyagban. A kimutatásról a jelentésben nincs szó, és nincs nyoma annak, hogy ez elkészült volna.

Más családok esetében az iratok tartalmazzák a kimutatást és a nyilvántartási jegyzéket, családfát is. Jó analógiaként szolgálnak a Nádasdy-anyag értelmezéséhez. Minden hitbizományi anyagban megtalálhatók ugyanazok a felszólító levelek 1937 tavaszáról, ami a Nádasdyban is. Az Igazságügyminisztérium minden hitbizományi bíróságnak elküldte a határidő-felügyelmeztetéseket, és az Igazságügyminisztériumba küldött válaszok fennmaradtak. A szombathelyi bíróság válaszai például alaposabbak, pontosabbak, mint a székesfehérváriaké. A szombathelyi 1937. március 27-én azt jelenti, hogy a nyilvántartási jegyzékek készülnek („kiadattak sürgős adatszolgáltatás végett”), de a hitbizományi birtokos „feloldási kérelmet nem terjesztett elő”. „A hitbizományi birtokos eddig nem adott olyan bejelentést, melyből azt lehetne megállapítani, hogy ez a hitbizomány kijelölési eljárás alá nem tartozik, tehát a T. 47. §-ában írt ingóságok jegyzékének összeállítására a hitbizományi birtokos még fel nem hívatott.”¹⁰¹ A hivatkozott Erdődy-ügyben 1937 május 10-én terjeszti fel a családfát és a nyilvántartást, magyarázattal ellátva. Azt is közli, hogy a legutóbbi leltár 1918-ban készült, és mennyi volt a jövedelme. Az Erdődy-anyagban megvan a szombathelyi hitbizományi bíróság ötoldalas végzése a továbbra is hitbizományi kötöttség alatt maradó, illetve felszabaduló ingatlanokról, keltezése 1944. február 18. (az Igazságügyminisztérium az ügyiratot 1944. április 5-én kapta meg, és április 6-án tették irattárba). Az ingóságokról a következőt tartalmazza a végzés:

„Minthogy továbbá a kötöttség alatt tartani kívánt ingókról összeállított II. számú kimutatásban felsorolt ingók az 1936:XI. tc. 2. §. 1., 2., 6. és 10. pontjaiban felsorolt ingók közé tartoznak; minthogy a műtárgyak hitbizományi kötöttség alatt tartását 1943. évi november hó 13. napján 79.290/1943. IV. 3. szám alatt kelt rendeletével a

¹⁰¹ A törvény 47. §-a szerint: „Ékszeres és egyéb drágaságok, valamint a háztartás, a gazdaság vagy az üzlet folytatásához szükséges ingóságok a hitbizományi birtokos kezén maradnak; átvételüket a hitbizományi birtokos a leltár aláírásával vagy külön okiratban elismerni köteles.”

m. kir. vallás és közoktatásügyi miniszter is kívánatosnak tartotta; a hitbizományi bíróság a hitbizományi birtokosnak az ingókra vonatkozó azt a kijelölési javaslatát, hogy az ingók kivétel nélkül kötöttség alatt tartassanak, szintén elfogadta.” Az iratanyagban fennmaradt az ingóságok 1369 tételből álló jegyzéke, amely minden részletre kiterjedően tartalmazza az ingóságokat (állatok, termés, gépek, bútorok, festmények, képek, fegyverek, zászlók, ékszerek).¹⁰² A jegyzékben könyvtár és levéltár nem szerepel annak ellenére, hogy, mint láttuk, az alapítólevélben a könyvtár benne van, és az 1927-es bevallásban is a *hitbizományi törzsvagyonhoz tartozó, nem haszonhajtó jelentékenyebb vagyontárgyak* között mindkettőt felsorolták. Mindebből az következik, hogy a könyvtárat és a levéltárat nem tekintették értéknek, hanem pénzt felemésztő vagyontárgynak.

Érdeemes emlékeztetnünk a Batthyány család körmendi hitbizományának kijelölési eljárására, amely 1940-ben fejeződött be, a végzés 1940. január 22-én kelt. Az iratanyag tartalmazza az ún. II. sz. kimutatást, amely a hitbizományi kötöttség alatt maradó ingóságokat sorolja fel, köztük a levéltárat, de becslés nélkül.¹⁰³

Az Igazságügyminisztérium Nádasdy-anyagában nincs kimutatás, mert valószínűleg nem is készült. Feltehetően nem állt be változás a korábbi állapothoz képest, a hitbizományi birtokos nem jelezte a változtatási szándékot, a bíróság pedig nem foglalkozott vele. Ennek oka az lehetett, hogy, mivel 1936 után is folyamatosan történt állagváltogatás a hitbizományi *ingatlanokban*, utoljára egy 1943-as előterjesztést hagyott jóvá a bíróság 1944 őszén, az ügyet nem sikerült lezárni a háború végéig. A minisztériumba 1944 októberében érkezett be Székesfehérvárról az utolsó ügyirat (40 oldalas végzés a korábban engedélyezett hitbizományi kötöttség alól felszabadított ingatlanok eladásáról). A végzés a hitbizományi leltárt „az ingatlancsereinek megfelelően kiigazítani rendeli. Az elidegenített ingatlanok vételára elszámolása tárgyában külön végzéssel fog határozni”. Erre már nem kerülhetett sor. Hitbizományi leltárat tehát hiába keresünk, ez végül nem készült el, az Igazságügyminisztérium anyagában meg kellett volna maradnia, ha a székesfehérvári hitbizományi bíróságtól megkapta volna.

Mivel az 1890. évi felajánlási okirat végrehajtása megtörtént, és ebben többek között a levéltárat is a hitbizomány részévé nyilvánították, az Igazságügyminisztérium iratanyagában pedig nincs nyoma annak, hogy ezt megváltoztatták volna – sőt ellenkezőleg, később többször hivatkoztak rá –, kijelenthető: 1945-ben a nádasdladányi levéltár a nádasdladányi hitbizomány része volt.

Megerősíti ezt az is, hogy amikor 1949-ben a közgyűjtemények kimutatást készítettek a hitbizományi könyvtárakról, kincstárakról és levéltárakról, szerepel a jegyzékben a nádasdladányi levéltár, amely „1946 óta az Országos Levéltárban

¹⁰² MNL OL K 579-479 (Erdődy Ferenc és Sándor-féle hitbizomány).

¹⁰³ MNL OL K 579-476 (Batthyány Lajos-féle hitbizomány).

mint ideiglenes letét” őriztetik.¹⁰⁴ 1945 után tehát a levéltárat a közgyűjteményi nyilvántartásokban is hitbizományinak tekintették.

Rudnay Gyula nyomozó a Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztosának megbízottjaként Budapesten, a Szalay u. 3. I. 4. sz. lakásban 1949. november 7-én felvett jegyzőkönyv szerint kihallgatta a Nádasy család ügyvédjét, Dr. Simon Mihály Pált, a Nádasy család volt jogtanácsosát „Nádasy Ferenc könyvtári, képtári és levéltári anyagának felkutatása” tárgyában. Az ügyvéd előadása szerint a képgyűjtemény *„sem terjedelemre, sem qualitasra nem volt jelentős. Főleg másolatok, ősök képsorozata, metszetek és néhány XIX. századbeli magyar kép volt jelentősebb. Simon ügyvéd előadása szerint Nádasy Ferenc özvegye kb. 1946. évben levéltári anyagot adott át a Nemzeti Múzeum részére családi letétként. Ennek terjedelmét, minőségét nem ismeri, de az özvegy révén meg fogja tudni és közölni fogja a miniszteri biztossággal. A könyvtári anyag is jelentéktelen volt, emlékezte szerint amaz sorsa is a levéltári anyagéhoz hasonló volt. Az erősen sérült nádasladányi kastélyt tudomása szerint jelenleg megfelelő renoválás után gazdasági iskolaként használják. Egyéb előadnivaló nem volt.”*¹⁰⁵ A jegyzőkönyv nem említi, de egyértelmű, hogy a volt hitbizományi javak felkutatása volt a tárgy. Az ügyvédnek nem voltak pontos információi a kérdésről, igyekezett jelentéktelennek beállítani a keresett javakat, de az az érv nem hangzott el, hogy azok nem volnának részei az egykori hitbizománynak. Korábban ő intézte a hitbizományi ügyeket, tehát pontos információi voltak a kérdésről. Jól tudta, hogy 1946-ban letétként került a levéltár közgyűjteménybe. Simon Mihály Pál (†1967) 1945 előtt befolyásos ügyvéd volt, az V. kerületben, a Kossuth Lajos tér 4. szám alatt volt az irodája.¹⁰⁶ A jegyzőkönyv bizonyíték arra, hogy a család képviselője is a hitbizományi javak körébe sorolta a könyvtárat, képtárat és levéltárat 1949-ben. A rendelkezésre álló iratokból tehát kétséget kizáróan megállapítható, hogy a Nádasy család nádasladányi kastélyában volt, és 1946-ban az Országos Levéltárba beszállított levéltár az 1949. évi VII. törvény 1949. április 2. napján történt hatályba lépésekor hitbizományi kötöttség alatt álló vagyontárgy volt.

¹⁰⁴ MNL OL XIX-I-1-h-110-3-212571/1949. (minisztériumi ügyirat). Az OL ügyirata: MNL OL Y 7 1949/38.

¹⁰⁵ MNL OL XIX-I-13-751-1949.

¹⁰⁶ Budapest Főváros Levéltára, A jogszolgáltatás területi szervei, Joannovits Jenő közjegyző iratai, VII. 195. a-1942-0229. Kifejezetten a hitbizományi ügyek szakértőjének számított: Simon Mihály Pál: A hitbizományi reform kérdéséhez. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1935. 11. sz. 491-507.; Szabó László: De könnyen felejtene az ügyvédi kamarában... *Népszabadság*, 1957. november 24. 5.

Konklúzió

Minden fejezetben megadtam a választ a feltett kérdésekre, ezek megisméltlése helyett most néhány figyelemre méltó körülményre hívom fel a figyelmet. Fontos hangsúlyozni, hogy a családi levéltárak állami kezelésbe kerülésekor a kérdést csak a téma bemutatásához szükséges módon tárgyaltam. Nem volt szó a jelenlegi jogi helyzet egyéb problémáiról, a régi és újabb letéti szerződések érvényéről vagy érvénytelenségéről. Ez szintén megér egy későbbi vizsgálatot. Mivel jelenleg is folyamatban vannak le nem zárt bírósági ügyek, a sajtóban is megjelennek ezekről különböző hírek, különösen sajnálatos, hogy ezekről a sajtóban nagyon egyoldalúan, kizárólag a visszaigénylők szemüvegén keresztül jelennek meg hírek, a mindenkori magyar állam érdekei szinte alig kapnak nyilvánosságot. Ezzel kapcsolatban nem árt felhívni a figyelmet arra, hogy az államosításokat végrehajtó közgyűjteményi vezetők és alkalmazottak jó része a Horthy-korszak neveltje volt, és a nem kommunista elkötelezettségűek is teljes mértékben egyetértettek 1949-ben azzal, hogy a hitbizományok államosításával köztulajdonba kerülnek könyvtári, levéltári és múzeumi kincsek. A közgyűjtemények nem tekintették politikai kérdésnek az államosítást, az állami kézbe vétel garancia volt a megmaradásra és a Magyarországon való maradásra. Hibás szemlélet tehát az, amelyik úgy értelmezi a restitúciós ügyeket, hogy a kommunista pártállam által hozott intézkedés teremti meg a jogalapot a 2010-es, 2020-as években az iratok levéltárban maradásához. A hitbizományok megszüntetéséről szóló, 1949. évi VII. törvény hatályba lépésétől kezdődően az egykori hitbizományi ingóságok – így a könyvtárak, levéltárak, múzeumi műtárgyak – állami birtoklási joga nem kérdőjelezhető meg, hiszen az 1949. évi VII. törvény nem tartozott azok közé az államosítási jogszabályok közé, amelyeket 1990 után az Alkotmánybíróság alkotmányellenesnek nyilvánított és a jövőre nézve megsemmisített. Az 1949. évi VII. törvény végrehajtása során sérelmet szenvedettek számára a magyar állam a kárpótlási törvénnyel – az 1991. évi XXV. törvény 1. §. (1) bekezdése – nyújtott részleges kárpótlási lehetőséget, és a sérelmet elszenvedő magánszemélyek nem tarthattak igényt a tulajdonviszonyok visszarendezésére. A hitbizományok megszüntetéséről szóló törvényt tehát a rendszerváltozás utáni politika is érvényesnek ismerte el.

GYÖRGY RÁCZ

**THE NATIONALISATION OF THE FORMER ENTAIL
AND FAMILY ARCHIVES AFTER 1945
– THE CASE OF THE BATTHYÁNY AND NÁDASDY
ARCHIVES**

Between 1945 and 1950 the National Archives of Hungary obtained a large amount of materials from private archives, most of them came from family archives. The study investigates with till unused sources the situation before 1945, the legal state after 1945, entail nature and the circumstances of the nationalization of the latter. Due to the Government decree 449/2013. (XI. 28.) the National Archives of Hungary had to deal with two restitutions, which tried to return the archival material back to the original owner. The most important statement of the paper is that the connection between the family entails and family archives can be classified into three main types. 1.: documents regarding the administration of smaller entails – founded in the 19th century – which were nationalized together with the estate (Pallavicini family). 2.: in the case the large entails of the aristocracy, the family archives became the part of the entail (Esterházy, Batthyány, Erdődy, Festetich, Nádasdy of Nádasdladány families). These archives became state property by the act Nr. VII of 1949. 3.: those family archives form a separate type, which as foundation became or remained in the joint management of the members of the family, regardless of the entail (Károlyi, Széchényi families).

